

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱԼՍԱՐԱՆ

№ 3 ԳԻՏԱ-ՊՈՊՈՒԼՅԱՐ ՍԵՐԻԱ № 3

Ա. ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

ԱԿՆԱՐԿ ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԻ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ
Մ Ա Ս Ի Ն

37
Տ-91

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԳՁՈՒԹՅՈՒՆ

ՅԵՐԵՎԱՆ

1939

37
Տ-91

ՍԿ

Ա. ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

ԱԿՆԱՐԿ ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԻ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ
Մ Ա Ս Ի Ն

1939

104.07.2013

ԵԿՆԱՐԿ ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԻ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հայ ժողովրդի կուլտուրայի հարուստ պատմության մեջ փոքր տեղ չի բռնում այդ ժողովրդի դաստիարակության և կրթության գործը:

Սակայն մեր գրականության մեջ շատ քիչ են մշակված այդ հարցերը, իսկ յեղած ուսումնասիրություններն ել շատ թերի յեն ու միակողմանի: Ուսումնասիրողներից վոմանք, հենվելով մեկ կամ մի քանի պատմիչների առանձին արտահայտությունների վրա, անհիմն կերպով յեզրակացրել են, վոր իբր թե հայերը դեպի ուսման և կրթության գործը «անտարբեր են յեղել»:

Նրանցից մի քանիսը գտնում են, վոր 5-րդ դարից հետո հայերը չեն ունեցել մասսայական ժողովրդական տիպի դպրոցներ և յեղածներն ել վանքերին կից լինելով՝ զուտ վանական-հոգևորական տիպի դպրոցներ եյին, վորոնց պահպանության հախապատվությունը վերագրվել ե ամբողջապես հոգևորականությանը: Դուրս ե գալիս, վոր 5-րդ դարից հետո ժողովուրդը և պետությունը հայ դպրոցների նկատմամբ յեղել են անտարբեր:

Դպրոցի ժողովրդական լինելը չի վորոշվում նրա վայելով, վանքումն ե, թե վանքից դուրս, պետական ե, թե ծխական, այլ իր բովանդակությամբ, աշակերտների կազմով, իր մասսայական բնույթով: Փաստը այն ե, վոր միջին դարերի հայ մասսայական դպրոցները ծխական տիպի դպրոցներն եյին, վորոնք սակայն վոչ միայն յեկեղեցիներին, այլև վանքերին կից եյին:

Վանքերի մեջ պատասպարած դպրոցները, այդ ուսումնասիրողների կարծիքով, ձեռք քաշեցին արտաքին գիտություններից ու սկսեցին զբաղվել միայն Ավետարանի, Հին և Նոր Կտակաբանների մեկնություններով:

Հայ հին կրթության և դաստիարակության մասին նման

6319
39

կարծիքները վոչ մի հիմք չունեն և թանձր քողի տակ են պահում մեր ժողովրդի վարած պայքարը հենց իր կրթության ու դաստիարակության գործի համար:

Փաստերը ցույց են տալիս, վոր ֆեոդալական պետության կողմից դպրոցական կրթության գործը հանձնվեց հոգևորականությանը և սկզբում քրիստոնեությունն ավելի ամրապնդելու նպատակով դպրոցները մղվեցին դեպի վանքերը, իսկ հետագայում՝ մշտական պատերազմների արհավիրքի հետևանքով, այդ դպրոցներն ավելի յերկար ժամանակով մնացին վանքերի չորս պատերի մեջ: Սակայն վանքերում յեղած նախկին ժողովրդական դպրոցները ամբողջապես չկորցրին իրենց դեմքը, չվերածվեցին ամբողջապես հոգևոր կադերի պատրաստող հիմնարկների: Այդ դպրոցներից շատերի մեջ մնացին ժողովրդական դպրոցի վորոշ հատկություններ:

Վոր դպրոցների դպրի մասը վանքերին կից ե յեղել՝ այդ ժխտել չի կարելի, բայց անհնար ե պատկերացնել պետության աղդեցությունից բուրս դպրոց: Վոր այդ դպրոցներում անցնում եյին կրոնական գիտելիքներ՝ այդ ժխտել չի կարելի, բայց մոռանալ յեղած բաղմամբով վկայությունները, վոր այդ դեպրոցներում դասավանդվում եյին զանազան այլ առարկաներ, ուսուցանում եյին արտաքին գիտություններ՝ այդ ևս չի կարելի ժխտել: Վանքին կից, վանքի բակում կամ նրա սահմաններում գտնվող դպրոցները պահվում եյին նախ և առաջ ժողովրդի միջոցներով, զանազան առիթներով հավաքված նվիրատվություններով և հարկերով:

Բացի այդ դպրոցներից, հայերն ունեցել են զանազան այլ տիպի դպրոցներ՝ առանձնական, մասնավոր, տնային դպրոցներ, վորոնց քանակը, ինչպես ցույց են տալիս բաղմամբով վկայությունները, մեծ ե յեղել:

Միջին դարերում հայերն ունեցել են զանազան վայրերում պետական, իրենց բովանդակությամբ աշխարհիկ դպրոցներ. այստեղ վորոշ նախով ընդունում եյին նաև աշխատավոր խավի յերեխաներին: Նույնիսկ կան մի քանի տեղեկություններ աղջիկների դպրոցական կրթության մասին:

ԴՊՐՈՑՆԵՐՆ ՈՒ ՆՐԱՆՑ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հին հայերի դպրոցական ձևի կրթության մասնաշաղկապն ընդլայնվեց սկսվում ե դեռ 4-րդ դարից: Մինչ այդ հայ արքաներն ու իշխանները, նախարարներն ու զինվորականները, մասամբ և ազատները, իրենց վորդիներին ուղարկում եյին Հունաստան, Ասորեստան, Պարսկաստան, ինչպես և հետագայում Հռոմ՝ ուսում առնելու համար:

Տառերի գյուտից առաջ հայերը Հայաստանում սովորում եյին հունական և ասորական լեզուներով: Պետք ե յենթադրել՝ նաև հայերեն լեզվով:

Ագաթանգեղոսը վկայում ե, վոր դեռ 4-րդ դարից սկսվում ե դպրոցների հիմնադրումը՝

«Զի ի գաւառաց գաւառաց և կողմանց կողմանց ի տեղիս տեղիս ժողովեացեն բաղմութիւն մանկտույ, առ ի նիւթ վարդապետութեան, զգազանամիտ զվայրենագոյն զճիւղադաբարոյ զաշխարհաբնական»:

(Ագաթ. Պատմ. Հայոց եջ 437. Տիբիս 1909 թ.)

Մինչ այդ, գլխավորապես բարձր խավերի յերեխաները իրենց կրթությունը ստանում եյին առանձնական կամ տնային դաստիարակության միջոցով. նրանց դաստիարակները շատ դեպքում վոչ աղնվական, վոչ հոգևորական խավերից եյին լինում:

Այդ դաստիարակները վոչ միայն լեզուներ և վորոշ գիտություններ եյին ուսուցանում, այլև դեկավարում եյին մանուկների ֆիզիկական դաստիարակության գործը:

Նրանք վարժեցնում եյին յերեխաներին նեւ ու աղեղի գործածության, նիդակահարության, մկուսդի նետման, պարսատրկածղության, սրախաղության, ձիավարժության և այլ խաղերի:

Զորրորդ դարի դպրոցներում ընդգրկվում եյին յերբմն վոչ աղնվականների յերեխաները, հատկապես քրիստոնեություն տարածելու նպատակով, ընդգրկվում եյին՝ «լաւթաւս աղաւթ սեղիս դասս դասս», ինչպես ասում ե Ագաթանգեղոսը: Այդ դպրոցները պահվում եյին պետության և ժողովրդի միջոցներով: Ուսուցիչների ստացած աշխատավարձը կոչվում եր «լաւթաւսն ուսնկաց», բացի քարոզչական առարկաներից, նրանք սովորեցնում եյին լեզուներ և «դպրութեան տրուեսք», վորը նշանակում ե գրագիտություն:

Ուսուցիչներին՝ «Զոմանս յասորի դպրութիւն կարգեալ եւ զոմանս ի հելէն»։ (Ագաթանգ., եջ 438)։

Փափատոսը գրում է՝

«Կարգէր և ի տեղիս տեղիս դպրոցս յունարէն և ասորերէն՝ յամենայն գաւառս հայոց»։

Տառերի գյուտից հետո հիմնադրվում են հայկական գրագիտական դպրոցներ, կամ ինչպես ասում են՝ «հայատիպ դպրոցներ», այստեղից էլ սկսվում է մասսայական ուսուցումը հայերեն լեզվով։

Մ. Խորենացին ասում է, թե ինչպիսի աշակերտներ էին ընտրում այդ դպրոցների համար։

«Ընտրեալս՝ ուշեղս և քաջասունս (այսինքն պերճախոս), փափկաձայնս և երկարոգիս»։ (Խոր. Գ. ծգ)։

Աշակերտների այսպիսի ընտրություն կատարվում էր շատ դպրոցներում (Խորենացի Գ. ծգ)։

Նազար Փարպեցին դպրոցների մասին ուղղակի ասում է՝ «դպրոցք հօսին ուսմանց», ուրիշ խոսքով սրանք այդ ժամանակի ժողովրդական դպրոցներն էին։

Սակայն տերերի, իշխողների և հոգևորականության կողմից այդ դպրոցների գաղափարական և քաղաքական կողմը կանխորոշված էր։

Մենք ասացինք, վոր այդ դպրոցի խնդիրն էր՝ մի կողմից քրիստոնեության տարածումը, իսկ մյուս կողմից ժողովրդի միջին իրենց համար հյուսնազանդ կազմերի ստեղծումը։

Բուրժուական և ընդհանրապես հին դպրոցի մասին խոսելիս հանձարեղ Լենինն ասում էր, վոր միշտ էլ դպրոցը դասակարգային է լինել։

«Բնական է, վոր հին դպրոցը ամբողջությամբ ծծված լինելով դասակարգային վազով, միայն բուրժուազիայի յեթեխաներին եւ գիտություն տալիս։ Նրա յուրաքանչյուր բառը հարկնված եւ բուրժուազիայի շահերը հաշվի առնելով»։

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի ուսումնական հիմնարկը, ինչպես վկայում են Ագաթանգեղոսը, Փափատոսը, Խորենացին և Փարպեցին, կոչվում էր դպրոց, իսկ ավելի ուշ կոչվում էր վարժարան, դասատուն, դպրոցատուն և այլն։

Դպրոցատների մասին Կաղանկատվացին հիշում է, վոր դպրապետ «նստեալ ի դպրոցատանն... բազ առեալ բազմութեան յոյժ», նա սովորողներին գրվածքներ ու գրքեր էր տալիս, իսկ վճարանց էլ պնակիտներ և հրամայում էր նրանց «մեծաձայն կարդալ»։

Այդ դպրոցներում անցնում էին դասագան հանրակրթական առարկաներ, ինչպես՝ գրաճանաչություն, մայրենի և ոտար լեզուներ, յերգեցողություն և թվարանություն։ Գործադրվում էին ուսուցման վորոշ մեթոդներ, «տալոյ զուսումն» և «համարս տալոյ», այնուհետև դպրապետը սկսում էր դասի հարցումը և ստուգումը, ինչպես վերը հանդիպեցինք՝ «մեծաձայն կարդալ» մեթոդին, այնպես էլ այստեղ՝

«Խնդրեալ զժամարս» և «ցան աստ, ցան անդ հարցանէին, պահանջէին»։ (Ոսկ. Մտթ. 168)։

Միջնադարի սխոլաստիկ մեթոդից սա շատ առավել կոդներ ունի, թեկուզ և այն, վոր աշակերտներից և վոչ մեկը չգիտեր, թե ով այսոր պետք է պատասխաներ դասը և վաղը ումից է հարցնելու ուսուցիչը։ Դանի վոր աշակերտը չգիտեր, թե յերբ և ուսուցիչը իրենից հարցնելու, բայց գիտեր, վոր ամեն րոպե կարող է հարցնել, ուստի նա դաս պատասխանելու համար միշտ պատրաստ պետք է լիներ։ Դաս չպատասխանող աշակերտը շատ թանկ էր հատուցում, նա անպայման պետք է ծեծվեր՝ «զան ըմպէր»։

Այսպես, 4-րդ և 5-րդ դարերում առաջացած դպրոցական կրթության ծավալումը սկսում է դանդաղել կամաց-կամաց, ժողովրդի մեջ յեղած դպրոցը սկսում են քաշել դեպի վանքը։ Մյուս կողմից հեթանոսական շրջանի հայերի սովորության մեջ յեղած մարդական խաղերն ու վարժությունները, հաճախակի ուսումնառելի ձևերն ու յեղանակները դատապարտվում են։

Հին հեթանոս հայերը մասսայաբար սովորում էին մարզանքներ, նրանք վարժվում էին զենք բանեցնելու մեջ, հաշվի առնելով մշտական պատերազմների արհավիրքը։ Դրավոր խոսքի բացակայության հետևանքով հայերի կյանքը արտահայտվում էր բանավոր խոսքի, յերգերի, դյուցազնական գրույցների, բարոյական առածների ու ասացվածքների մեջ։

Վիպասանները բամբուր ձեռներին յերգում էին, պատմում էին զեղեցիկ դրույցներ արիության, հերոսության մասին, զովերգում էին դյուցազնների սխրագործությունները և վոգևորում յերիտասարդներին ու պատանեկությանը։

Հանդիսական ուսմունքն էր այդ ժամանակվա դպրոցը, վորը տեղի յեր ունենում հրապարակներում, ասպարեզներում, թատրոնական խաղերում՝ «Խաղերն ի թատերին, ձիավարժքն ի թատերին»։ Քրիստոնեության պաշտոնյաները խլեցին ժողովրդից

այդ կրթութեան տարրերը, վորովհետեւ դրանք չեյին համապատասխանում նոր կրօնի սկզբունքներին:

Այնուհետեւ «հանգիստական ուսմունքի» գլխավոր վայրը դառնում է մենաստանը, վանքն ու յեկեղեցին: Վիպասանին փոխարինում է քարոզիչը, բամբուխն ու քնարին՝ յեկեղեցական ժամասացութեանը:

* * *

†

Արժե մի ընդհանուր ակնարկ գցել հետագա դարերի հայոց կրթութեան սխտեմի և նրա բովանդակութեան վրա:

Այս շրջանում խոսք էր կարող լինել կրթութեան մի ընդհանուր սխտեմի մասին: Այդ ժամանակաշրջանի պատմիչների վկայութեան համաձայն կարող ենք ասել, վոր յեղել են բազմաթիվ վանական դպրոցներ, դպրոցներ մենաստաններում, անհատական տնային, առանի, առանձնական դպրոցներ և առանձին «դպրատներ»:

Այս ժամանակաշրջանում մենք հանդիպում ենք հատ ու կենտ դպրոցների, վորոնք իրենց թե՛ ձևով և թե՛ ներքին բովանդակութեամբ զգալի չափով տարբերվում են վերը հիշված դպրոցներից: Դրանք իրենց բնույթով կարող են լինել հետագա ժողովրդական, ծխական դպրոցների նախատիպերը: Կրթութեանը վորոշ չափով սկսում է մուտք գործել և ժողովրդի մեջ՝

«Քանզի ամենայն անձն յորդորեալ փափաքէր յուսումն...»:

Աստիկը հիշում է, վոր դպրոցներում անցնում էին ճարտասանութեան՝

«Զգաստ ճարտասանիցն բազմացուցաներ» (Ասողիկ 83):

Ապա անցնում էին Դավիթ Անհաղթի «Մահմանք իմաստութեան», այնուհետեւ յերգն ու յերգեցողութեանը, վորը խիստ հարգված էր, և «մարգանք ամենայն տեսակի»:

12-րդ դարում Ն. Շնորհալին գրում է իր «Խրատ ուսումնականաց մանկանց»-ը, վորտեղ բազմաթիվ հետաքրքիր տեղեկանքներ կան, վորոնք ապացուցում են մի կողմից «հօտին» համար յեղած դպրոցների գոյութեանը և մյուս կողմից այդ դպրոցների ներքին բովանդակութեան մասին:

Նույն Շնորհալին իր «Ընդ. թուղթը»-ի մեջ հիշում է Լևոն թագավորի միջամտութեանը և հրամանը դպրոցների նկատմամբ,

վա և վերջինիս կողմից դասատու նշանակելու դեպքը, վորը հիշում է Կրակացի Հակոբ վարժապետը:

«Ուր մեր վարժարանք ի թագաւորական պատրաստեալ հրամանաց և կամ յոյս փառաց և պարգևած յառաջացելոցն յիմաստ» — գրում է Շնորհալին:

Սամվել Անեցին վկայում է՝ «Տուն կարգեաց վարդապետաց՝ վասն վարժելոյ գմանկունս», սա պարզ կերպով ցույց է տալիս, վոր դա վանական դպրոց չէ, այլ աշխարհիկ դպրոց է:

«Է այժմ դասատուն կարգեալ ի թագաւորէն հայոց Լևոնի և թագադրին և պալլին հայոց Աւշնի տեառն Կոռիկոսա», — այդպես է ասում 12-րդ դարի քերական Հակոբ վարժապետը: Յեթե հիշվում են այսպես հատ ու կենտ դպրոցներ, վորոնք աշխարհիկ բնույթ ունեն, դա չի նշանակում, վոր այդ դպրոցներում սովորում էյին աշխատավորութեան յերեխաները: Ընդհակառակը, աշխատավորութեան յերեխաներից շատ քչերին եր հաջողվում այդ ժամանակ սովորել դպրոցներում, վորովհետեւ առաջին հերթին պետք է ընդունեյին իշխանների, ազաւոյների և հոգեւորականների յերեխաներին: Մյուս գովարտութեանը այն եր, վոր սովորողների ծնողները բավականին մեծ ծախսեր պետք է անեյին, վորը ամեն մի աշխատավորի ձեռնառու չէր:

Դպրոցական ցանցի այս նեղ պայմաններում, 12-րդ դարում, Մ. Գոշի «Դատաստանագրքի» մեջ կա այսպիսի մի կանոն՝

«Յաղագս դատաստանաց մանկանց ուսուցողաց»: Այս կանոնի մեջ ասվում է՝ «ոչ է պարտ վարձու գմանկունս ուսուցանել», այլ խոսքով՝ ուսուցումը ձրի պիտի լինի, իսկ վոմանց ել՝ «լատ ինքեանց յօժարութեան ընծայ ուսուցողացն տացեն»:

Գոշի այս տեղեկութեանը ճիշտ չի բացատրվել վոմանց կողմից: Նախ՝ մենք վերը ասացինք, վոր այդ ժամանակ Հայաստանում կրթական մի ընդհանուր սխտեմ գոյութեան չունեւ, հետեւեալ վոշ մի հիմք չկա Գոշի հիշատակած այդ կանոնը տարածելու յեղած բոլոր դպրոցների վրա: Յեթե վորոշ դպրոցների համար ընդունված կանոն եր «ոչ է պարտ վարձու գմանկունս ուսուցանել», ապա դա ամենավին չի նշանակում, վոր այդ որենքը սահմանված եր չքավորների յերեխաների համար, քանի վոր չքավորների յերեխաներից շատ քչերն էյին սովորում այդ ժամանակվա դպրոցներում: Գոշի հիշած կանոնի մյուս մասը, դա սովորողի կողմից հոժարակամ նվերն եր ուսուցչին, վոր

ըը վոչ ալ ինչ եր, յեթե վոչ ալ ժամանակվա ուսուցչի աշխատավարձը և ըստ յերևույթին ավելի ձեռնտու յե յեղել «յօժարութեան ընծան»:

Գոռը հիշում ե, վոր ալ ժամանակ մի շարք դպրոցներ կային Գանձակի կողմերը, վորոնց իշխում եյին «Հաթերք դղեկի գորավոր տեարքը»: Այնուհետե մի քանի աղբյուրներից տեղեկանում ենք, վոր Ագուլիսում ել «հաստատեցին դպրատուն», ինչպես և նրա շրջակա «Գեղորէիցն, անդր ժողովեցին մանկունք առ ի յուսումն»:

Հայոց պատմութեան մեջ հայտնի յեն նաև առանձին, մասնավոր կամ տնային տիպի դպրոցներ, վորոնց մի մասը հոգևորականների, իսկ մյուս մասը աշխարհական մարդկանց ձեռքում ե գտնվելիս յեղել: Սահակագուլիս Սյունեցին (Դաւոթ Զորում) Մանուկներին ուսուցանում եր յերաժշտութիւն, սա «յոյժ հմուտ էր երաժշտական արհեստին», ինչպես վկայում ե պատմիչը:

Գրիգոր Մաքիստրոսը գրում ե, վոր Պահլավունին և իր կին Շուշանը «ուսուցանեն զմանկունս բազում»:

Այրաբատի Արկոռեցի Գրիգորը վկայում ե, վոր ինքը և իր յեղբայրը շատերի հետ միասին սովորել են Փիլիպպոսի և վերջինիս վորդիների մոտ:

Ներսես Շնորհալին վկայում ե, վոր իր ժամանակ հազվագյուտ են յեղել հասարակական դպրոցներ, իսկ տնային դպրոցներ ավելի շատ, նա հորդորում եր յերեսաներին ուսումը սիրել և «Իմաստնոց տները» գնալ:

«Այլ յիմաստանոց տունըս գընալ

եւ յուսումանե ոչ ձանձրանալ»:

Այս դպրոցներում յեղել ե ուսուցման վորոշ կարգ, ուսուցանելու յեղանակներ ու սովորութիւններ, վորոնց մասին հիշում են ժամանակակից մի շարք պատմիչները:

Այսպիսի դպրոցների մասին կա հիշատակութիւն և Վարդանի մոտ: Ստեփանոս Կրակեցին վկայում ե, վոր ինքը մի դպրոց ուներ Կիլիկիայում:

Մովսես Յերզնկացու «Խրատք»-ի մեջ կա մի այսպիսի հիշատակութիւն. «Զտղայն յորժամ եօթն ամաց լինի, յուսումն տար»:

Անշուշտ շատ ուշագրավ ե դպրոցականի այս տարիքը, սակայն մենք վերը արդեն ասինք, վոր այսպիսի բացառիկ բաները

չպետք ե զարմանք պատճառեն: Այսպիսի դեպքերում պետք ե հաշվի առնել հետեյալը, վոր յեթե դպրոցական մի ընդհանուր սիստեմ գոյութիւն չունի, ապա հիշված կանոնները չեյին կարող պարտադիր լինել բոլոր դպրոցների համար:

Գուցե Յերզնկացին նկատի ունի մի նեղ շրջան, ուր ընդունված ե յեղել 7-ը տարեկանից ուսման տալու սովորութիւնը, գուցե նա խոսում ե մի գյուղի, մի քաղաքի կամ մի քանի դպրոցների ընդունման կանոնի մասին, գուցե դա ցանկութիւն ե, վոր անկախ կիրառելու հնարավորութիւնից, որին ականացնել են ցանկացել նրանք, ովքեր այդ ժամանակի լավագույն մտածողներ են յեղել: Այսպես անվերջ գուցենք կլինեն, յեթե մենք այդ ձևով մտածենք: Հիմնականը այն ե, վոր այդ ժամանակ ինչպես Հայաստանում, այնպես և Հայաստանի հարեան յերկրներում ընդունված եր աղնվականների և հոգևորականների յերեսաներին ավելի վաղ շրջանից ուսման տալու պրակտիկան: Անշուշտ այս ուսումը չպետք ե հասկանալ անպայման մտավոր կրթութեամբ սկսվող մի բան, այլ և այն, վոր յերեսաները վարժվում եյին ֆիզիկապես և ձեռք եյին բերում զանազան ունակութիւններ:

Ամենահավանականը այն ե, վոր Յերզնկացու՝ «Զտղայն եօթն ամաց լինի, յուսումն տար» վերաբերվում ե իր ժամանակի աղնվականութեանն ու հոգևորականութեանը:

Այս կարգի դպրոցների մասին կան մի քանի հիշատակութիւններ, վորոնք ցույց են տալիս նրանց ներքին կանոնները, աշակերտների և ուսուցիչների փոխհարաբերութիւնը, ուսուցիչներին վարձատրելու կարգը և վորոշ մեթոդների գործադրութիւնը: Դասի ժամանակ աշակերտները սովորաբար ծնկած նստում եյին իրենց վոտների վրա, իսկ ձեռքերը դնում եյին ծրնկներին, կամ կրծքին խաչաձև արած: Տառաձանաչութեան, թվաբանութեան և այլ առարկաների դաստիարակութեան ժամանակ, յերբ պահանջվում ե վորևէ բան դիտել, աշակերտները պետք ե գլուխները բարձր պահելին և տեսնելին ուսուցչին, նրա ցույց տրվելիք այն առարկաները, վորոնք հանդիսանում եյին ուսումնական նյութ, չնայած այսպիսի մեթոդներն ու պարագաները անշուշտ չափով եյին գործադրվում մեր հիշած դպրոցներում: Իսկ այն ժամանակ, յերբ ուսուցիչը «խրատ» եր կարդում, կամ «խոսք ասեր ունկնդրաց», աշակերտները պետք ե գլուխները կախելին, խոնարհեցնելին վար և այդպես լսելին:

Մխիթար Գոշի առաքիններից մեկը շատ ցայտուն կերպով ցույց է տալիս ուսուցանելու այդ սովորութիւնը: Առաքին ասում է, վոր փիղը իր վորդուն ուղարկում է Պլատոնի մոտ ուսանելու, իսկ Պլատոնը նրան, փղի ձագին, առաջարկում է՝

«Գճիլ ի լսարանին և նա ոչ կարէր, ապա ասաց նմա զգլուխն խոնարհեցուցանել երկիր և գաջն ևս ոչ կարաց»:
Այս փորձերից հետո Պլատոնը հորն է վերադարձնում ձագին՝

«Զի ոչ նստիլ կարէ և ոչ զգլուխն խոնարհեցուցանել»:
(Մ. Գոշ—առակք.):

Այդ դպրոցներում աշակերտները գրում էին պնակիտի վրա (ներկած տախտակ), յետե պնակետը սև եր, գրվում եր կավիճով, կրի կտորներով, իսկ սպիտակ տախտակի վրա գրում էին ածուխով: Իսկ հետագայում պնակիտը պատրաստում էին սև, հատուկ շերտավոր քարից, վորը կոչվում եր «քարէ տախտակ», և սրա վրա գրում էին մի տեսակ փխրուն քարե մատիտով: Այդ մասին բազմաթիվ հիշատակութուն կա Յերզնկացու և Շնորհալու մոտ.

«Որպես մանկունք ուսման գրոյ ըզտախտակին համար տալոյ».

կամ

«Հայեաց, ասէ, մանուկ և տե՛ս՝
Զի՛նչ ի տախտակդ գրծագրես»:
(Շնորհալի—«Բանք Հափաւ»):

Շատ դեպքում այդ տախտակի վրա կատարած աշխատանքով եր վորոշվում աշակերտի լավ ու վատ լինելը: Հովհ. Սարկավագը մի առիթով այս յերևույթը այլաբանորեն այսպես է հիշում.

«Ո՞ և զգժնդակապէս գծագրեալ ի տախտակս ոգոցն զվատթար և զամօթալից գիծսն լուսացէ մեզ, առ ի լաւագունի և գեղեցիկի ընդունելութեան գրոյ»:

Սկսած 12-րդ դարից մինչև 19-րդ դարի վերջերը հայ աշակերտների գրավոր աշխատանքի մասսայական միջոցներից մեկը պնակիտն է յեղել: Պնակիտը անցք ունեւր, աշակերտները թելով կախում էին իրենց պարանոցից, գրելու ժամանակ պնակիտի մի ծայրը սեղմում էին կրծքին, իսկ մյուս ծայրը հենում էին ձախձեւքին և աջով գրում:

Աշակերտի վզից կախված պնակիտը Շնորհալին համեմատում է վոսկեղեն վզնոցի հետ՝

«Գլմըն՝ գանձէ քեզ բյուր բարի,
Գրելով զիմաստս ի տախտակի.
Զնա արկ ի քոյդ պարանոցի
Որ պատուական է քան զոսկի»:

(Շնորհալի—«Բանք Հափաւ» 342):

Գրավոր աշխատանքներին վորոշ հափով վարժվելուց հետո, աշակերտները սկսում էին գրել մագաղաթի (կտորների) վրա, հետագայում վորոշ հափով և թղթի վրա: Գրում էին յեղեգնյա և փետուրե գրիչներով, իսկ թանաքը սև գույնի յեր, վորը կոչվում եր «տեղ» կամ սևատեղ: Այս գույնը շատ գործածական է յեղել. ներկել են իրեր, շորեղեն, աչքերի կոպերը և այլն: Այնուհետև գործածվում եր սեւակը, մուրը, միջնագարում կոչվում եր սև թանաք կամ մեւան: Ըստ Վրթանեսի, մի այլ թանաք կար, վորը պատրաստվում եր յերեք նյութից՝ «դեղ գրոց է արշասպ, գետոր և կռիղ»:

Սովորաբար ուսուցիչներին վարձատրելու կարգը այսպես եր՝ առնվականները իրենց տնային ուսուցիչներին պահում էին տանը, տալիս էին վորոշ միջոցներ նրա և իր ընտանիքի ապրուստի համար: Այս վարձատրութիւնը խիստ կամայական եր և վորեւ ընդհանուր կանոնի բերված չեր. ով վորքան կուզեր, այնքան ել կվարձատրեր: Այս ուսուցիչները պալատում կամ առնվականի տանը հանգիստանում էին յերեխաների բոլոր հարցերով զբաղվող մարդիկ. նրանք և՛ դասատու էին և՛ դաստիարակ և՛ ֆիզիկական վարժութիւնների ղեկավար և՛ ընդհանրապես խորհրդատուներ, մանկավարժներ և այլն:

Վանական դպրոցների դասատուները ապրում էին վանքի յեկամուտներով, կրոնական հարկերի, ծնողների տված թոշակների, նվիրատվութիւնների և հանգանակութիւնների միջոցներով: Զմոռանանք, վոր վանական դպրոցների ուսուցիչները բոլորը համարյա հոգևորականներ են յեղել, վորոնք ոգավում էին վանքի միջոցներից իրենց կարգին համապատասխան: Բոլորովին այլ եր ժողովրդական, գյուղական, գավառական աշխարհիկ դպրոցների ուսուցիչների վիճակը: Այստեղ ուսուցիչը ռոճիկ չեր ստանում, «դարման ռոճկաց»-ը սրան չեր վերաբերում, նա ստանում եր փայ, սահմանված հերթականությամբ աշակերտների ձեւքով ծնողները տնից ուղարկում էին ճաշ, հաց, զանազան ուտելիք, նույնիսկ հագնելիք և այլն: Ուսուցիչը աշակերտի ձեւքով բերված

նյութական միջոցներից հափում եր ամեն մի տան բարեհոգությունն ու խնամքը իր հանդեպ: Ուրիշ խոսքով ուսուցչի աչքը միշտ հառած եր աշակերտի ձեռքին: Այս ել բավական ե վորոշ յեղրակացության դալու համար այդ ժամանակվա ուսուցչի հեղինակության ե տնտեսական վիճակի մասին:

Ազնվականների յերեսաների դաստիարակության գործում կար մի սովորություն, դա այն եր, վոր դեռ փոքրիկ հասակից, ուսման հետ զուգընթաց, նրանք վարժվում եյին գործնական հանձնարարություններ ե պարտականություններ կատարելու մեջ: Որինակ՝ նախքան ինքնուրույն վորսորդ լինելը, նրանք «նախ շանց ե թռչնոց սպասաւորել», այսինքն վորսկան բարակներին ե բազներին խնամելը, ապա «յետ այնր կրթելոյ... յոտնկայ սպասաւորութիւն»: Այս ամենից հետո պատանին դառնում ե կապարճակիւր, վորսորդի կամ ձիավորի թիկնապահ, այնուհետեւ ինքնուրույն, ինչպես ասում ե Լամբրոնացին՝ «հասական կատարելոյ, ապա լինի ձիավոր»:

Բագրատունյաց շրջանում հայտնի յեն յեղել մի շարք-լըպրոցներ: Կան մի քանի տեղեկություններ, վոր առանձնապես Գագիկ Բագրատունին հետևում եր կրթության գործին, վորովհետեւ նա՝ «ի մանկութենէ դպրութեամբ գրոց վարժեալ եր ե ի նոսին զբօսնոյր ե ի տերութեան աւուրս»: Այս ժամանակաշրջանում Հայաստանի մի շարք վայրերում հատկապես ծավալվում ե գրագիտությունը, առանձին դեպքերում հիշվում ե՝ «մինչև կանայքն ես գրէին եւ ընթեռնութիւն»:

Սակայն այս ամենի կողքին կան փաստեր, թե ինչպես հենց իրենք հոգևորականները արգելք եյին հանդիսանում գրագիտության ու կրթության ծավալման գործին: Դվինի ժողովը պահանջում եր, վոր հոգևորականները իրենց վորդիներին կըրթության տան, այդ ժողովը ասում եր՝ «զմանկունս ուխտին ի դպրոց ոչ տացէ»:

Սյունյաց պատմիչ Որբելյանը ե վոչ մի լավագույն հատկությունից չի զրկում իր տոհմին, շուայլ չափազանցություններով զարգարում ե ամեն մի սյունեցու ճակատը: Ստեփանոսը վկայում ե, վոր Սյունյաց վարդապետական աթոռին եր վերապահվում թարգմանել ե մեկնել «զգիրս»: «Պայծառացեալ զըպրոցքն որ ի նմա»,—համեմատում ե նա Սյունյաց դպրոցները Աթենքի դպրոցի հետ (Որբ. 18, 82, 97):

Նույն պատմիչը հիշում ե, վոր Սյունյաց դպրոցներում սովորեցնում եյին քերթողություն, ճարտասանություն, փիլիսոփայություն, գիրս յերաժշտության ե այլն: Սակայն Սյունյաց ամենանշանավոր դպրոցը դա Տաթևի դպրոցն եր, վորը հիմնադրվեց 895 թ., ուր սովորում եյին բազմաթիվ աշակերտներ: «Ճոխ եր ե վարժարանն վարդապետական կրթութեամբն»,—այստեղ սովորում եյին յերգեցողություն, վորը լի եր «ծովածատոյց փիլիսոփայիւք (յերգիչ) յերաժշտական երգոց»: Այստեղ ուսուցանում եյին ե գեղադրություն, պատրաստում եյին ե «գրագիր յոյժ հմուտ» մարդիկ, այսինքն գեղեցիկ ձեռագիր ունեցողներ: Ուսուցանվում եր այստեղ ե նկարչությունն ու գըրչությունը՝ պատրաստվում եյին «նաեւ արհեստավորք նկարչացն ե գրողաց անհամեմատք»:

Տաթևումն են սովորել Հովհան Վորտնեցին, Գրիգոր Տաթևացին, Թովմաս Մեծոփեցին ե ուրիշները. այսպես են վկայում Ստ. Որբելյանը, Ասողիկը ե Նարեկացին:

10-րդ դարում հիշվում ե Նարեկա վանքի (Ոշտունյաց) դպրոցը՝ «Բազմամարդ յերգեցողովք ե գրական գիտողք»: Այդ նույն ժամանակ հայոց դպրության ասպարիզում յերեւացին մի շարք նշանավոր դեմքեր՝ «մտավարժ փիլիսոփայ» Անանիա Շիրակացին, կամ ինչպես Մագիստրոսն ե ասում՝ «գերագոյն փիլիսոփայ», այնուհետեւ միջնադարի գեղեցիկ խոսքի ներկայացուցիչներից մեկը՝ Գրիգոր Նարեկացին, վոր ինքը իրեն վարժապետ եր կոչում:

12-րդ դարում Հաղարծինի մենաստանում Խաչատուր Տառնացին «գրեաց ե ուսոյց բազմաց»—ինչպես հիշում ե Գանձակեցին: Սա միաժամանակ սովորեցնում եր լատիներեն լեզուն, ապա ինքը տարածում եր արևելքի յերգերը, վորովհետեւ, ինչպես վկայում ե նույն պատմիչը, Տառնացին յեղել ե՝ «Գիտութեամբ հռչակեալ, մանաւանդ երաժշտական արուեստիւ»:

Նույն դարում Մ. Գոշը Գետիկում հիմնեց «ուսումնարան», ուր «բազում եղբարք ժողովեցան վասն հռչականուն տեղվոյն. ե բազմաց եղև տեղի սըննդեան ե ուսման, ուր ե մեք իսկ անեալ ե ուսեալ եղաք ի նոյն վանս»—ասում ե Գանձակեցին:

Այդտեղ սովորելու մեծ ձգտում ե յեղել, ասում ե նույն պատմիչը՝ «Բազումք դեգերէին առ նա ուսման աղագաւ»: Այդ վանքում հավաքում եյին զանազան գրքեր, գրականություն, կատարում եյին թարգմանություններ ե այլն:

Կան տեղեկութիւններ, վոր ս. Մինաս անապատում կար դպրոց, ուր ուսուցիչ են յեղել իրենց ժամանակի նշանավոր քերականներ՝ Հովհան Յերզնկացին և հետո Մովսես Յերզնկացին։ Այդ նույն գավառի Ավագ մենաստանում գնում եյին մարգրիկ ուսման համար. հիշվում է, վոր այնտեղ կար հնարավորութիւն՝ «կանոնաւոր ուսմանց» (Ալիշան—Հայապատում)։

Իր ժամանակին մեծ անուն է ունեցել Գալաձորում յեղած Նշեցու դպրոցը, ուր սովորում եյին 360 աշակերտ։

Բազմաթիւ վկայութիւններ կան Նշեցու մասին, վորպէս բազմակողմանի դարգացած մարդու, վորը՝ «պերճազարդեալ էր վարդապետական արժանաւորութեամբ»։

Այդ նույն դպրոցը (1309 թ.) այսպէս է հիշվում. «Մեծ դպրատունս, որ կոչի Գալիձոր, ի վարժապետութեան մեծիս Նսայեայ (Նշեցու) և եւսամեծին Դաւթայ»։

Հատինական պատմագիր Կ. Գալանոսը, Գալիձորի դպրապետին անվանում է իր ժամանակի «մեծահռչակ վարդապետ (ուսուցիչ) ի բոլոր հայս»։ Մի այլ պատմիչ Գալիձորի մասին ուղղակի ասում է՝ «Համարձակիմ զսա կոչել երկրորդ Աթենս և մայրաքաղաք ամենայն իմաստից»։ Վոմանք Նշեցու և Դաւթի դպրատունը «Համալսարան» են անվանում։ Ներսես Սասնեցին գրում է. Գալիձորում՝ «Նօթն ամ աշխատեցայ ի վարժումն հին և նոր տառից»։ (Ալիշան—Հայապ. 546)։

Համոզված լինելով վերոհիշյալ տվյալների վորոշ մասի շուայլ գովասանք լինելուն, այնուամենայնիւ մենք յեկել ենք այն յեզրակացութեան, վոր Գալիձորը և մեր հիշած մյուս վայրերը այդ ժամանակներում յեղել են աչքի ընկնող ուսումնատեղեր։

Պատմագիր Թովմա Մեծոփեցին հիշում է Հովհաննես Կախիկին վորպէս «յերանելի վարժապետի», վորը ուներ դպրոց Ապրակունյաց մենաստանում։ Այդտեղ հավաքում եյին՝ «Բազում աշակերտս յամենայն գաւառաց»։ Նույն պատմիչը հիշում է Գր. Տաթևացուն, վորպէս անվանի վարժապետի, վորը ուներ 80 աշակերտ։ Մեծոփեցին և Սյունյաց պատմիչ Որբելյանը հիշում են, վոր Տաթևացին ուսուցանում էր իր աշակերտներին՝ «զգիրս արտաքին իմաստասիրացն», ապա «զըջութեան արուեստ, զերիս գիրս մեկնեաց դասիւ», Պաւլոսի թղթերը և այլ առարկաներ։

Թ. Մեծոփեցին՝ «երեսուն և հինգ ամ դաս ասելով ամենայն անձանց գրոց աշակերտելոց» սովորեցնում եր՝ «Ժամանակագրութիւն ու գրագրութիւն», ուրիշ խոսքով պատմութիւն և գրագրութիւն, ինչպէս և «գեղեցիկ գրութիւն»։ Հատկապէս գեղեցիկ գրութեան հետ կապված կա հիշատակութիւն, վոր հնում աշակերտները «որինակելով հին գրքերը», սովորում եյին այդ գրքերի գրութեան ձևերը։

Արժեք այս կապակցութեամբ հիշատակել մի ուշագրավ յերևույթ. դա գեղեցիկ գրութեան արվեստն է, վորը խիստ ընդորոշ է յեղել միջնադարի հայ դպրոցներին և ուսումնական վայրերին։

Գրեթէ առանց բացառութեան, թե վանական և թե ժողովրդական բոլոր դպրոցներում ուսուցանվել է գեղեցիկ գրութիւնը կամ, ինչպէս շատ դեպքում հիշվում է՝ «գրուչութեան արւեստը»։

Շատ հասկանալի յե գեղեցիկ գրութեան ուսուցման պահանջը, գիր ունեցող ժողովրդին անհրաժեշտ եր գիրք—գրականութիւն, նույնը և դպրոցների համար։ Գեղեցիկ գրութեան հատուկ շիւղաներ եյին ստեղծվել. տարիներ շարունակ մարգրիկ սովորում եյին գեղեցիկ գրել, յուրացնել «գրուչութեան արւեստը»։ Սրանցից վոմանք յեղել են, և՛ գրողներ և՛ նկարողներ, սրանց ավելի մատչելի յե յեղել տիրապետել գրչութեանը, վորովհետեւ նկարչութիւնը խիստ նպաստում է ձեռագրի գեղեցկութեանը։ Այնուհետեւ լավագույն ձեռագրերը տարածվել են և ուրիշները ընդորինակել են դրանցից, այսպիսով ձեռագրերի լավ շիւղաները տիրապետող են յեղել։

Այս յերևույթի լուռ, սակայն պերճախոս վկաները հանդիսանում են մեր ունեցած տասնյակ հազարավոր ձեռագրերը՝ մագաղթի և թղթի վրա։

Յերբեմն տարբեր դարերի ձեռագրերը զփվար է իրարից տարբերել, նրանք այնքան նման են միմյանց իրենց գեղեցկութեամբ ու գրերի միանմանութեամբ, վոր կարծես մի մարդ գրած լինի։

Նույն Մեծոփեցին պատրաստեց «քսան և չորս ընտիր գրագիր», յեթե սրանց մի մասը առհասարակ գրագիրներ պետք է լինեյին պետական կամ յեկեղեցական հաստատութիւնների մեջ, ապա դրանց մի մասն էլ, վորոնք ունեյին գեղեցիկ գրութիւն՝ արտագրողներ եյին։ Սրանք թարգմանական և ինքնուրույն գրքերը պիտի բազմացնեյին, ապա «զարդարէին գեղեցիկ պատկե-

բօք»։ յեղած ձեռագրերից շատերը ապացույց են այս բանի։ Այս նույն ժամանակաշրջանում գլորոց ե յեղել Յեղիվարդ գյուղում. գլորոցի հիմնադիրն եր Սիմեոն Այրիվանեցին։ Սա կրոնական առարկաներին զուգընթաց ուսուցանում եր նաև «զնուրբ ե զարտաքին փիլիսոփայութիւն՝ ամս տասն»։

Նույնիսկ 11-րդ դարում հիշվում ե Կիլիկիայի «Սեաւ լերան» մենաստանը, ուր հայտնի յեր Գրիգոր Վկայասերը։ Այստեղ եր Ն. Լամբրոնացին, վորը՝ «տեսողականին կրթությամբ յառաջէր»։ Այստեղ եր Մխիթար Գոշը, սա «առ վարդապետսն որք էին ուսուցիչք անդ... բազում ինչ օգտեալ ի նոցանէ»։ Վերջապես այստեղ սովորեց ազանավոր քերական ու գեղագիր Գեվորդ Յերզնկացին։ «Սեաւ լերան» առավելությունը, վորպես ուսուցման վայր, այն ե յեղել, վոր այստեղ հավաքվել են համեմատաբար ավելի շատ ուսումնական ե բանիմաց մարդիկ։

Ն. Շնորհալին իր վոտանավորներից մեկի մեջ այդ տեղի մասին այսպես ե գրում.

«Զբանի սիրողսն հաւաքեալ

Եւ առ ինքեան բնակեցուցեալ...»։

Կիլիկիայի Մեծ Ուխտ անապատում ե Մեծքարում կային գլորոցներ, այստեղ Հովհ. Յերզնկացին դասատու յեր ե սովորեցնում եր՝ «գքերականն դաս իւրոց աշակերտաց» (Ալիշան—Հայապատում)։

Այստեղի հետ ել կապված ե այդ ժամանակի ճանաչված յերաժշտագետ Հովսեփի ե նկարիչ Սարգիս Պիծակի անունները։

11-րդ դարում նշանավոր եր Սանահինը, սա հանդիսանում եր Բագրատունյաց դաստակերտը ե հանգստարանը։ Այստեղ կար գլորոց, վորին վոմանք ավելի ուշ ժամանակի տերմինով՝ ձեմարան են անվանում, իսկ վոմանք ել համալսարան։

Ըստ Գրիգոր Մագիստրոսի, Սանահինը յեղել ե վայրը՝ «Ի միասին բնակելոց իմաստնոց բոլոր արհեստից ե մականութեանց պարառելոց»։ Մագիստրոսը վկայում ե, վոր Սանահնում կար վարժարան ե այնտեղ անցնում եյին մի շարք առարկաներ, ուր նույնիսկ մրցում եյին յերիտասարդները լավ սովորելու համար։

«Զերիտասարդացն որք ի վարժարանսն՝ հետորական ե երաժշտական զնոցայն զմտաւ ածեալ հանդէս ե զմրցումն ե զգեղեցիկ մոլութիւնս...»։ Նույն պատմիչը հաղորդում ե, վոր այստեղ յերաժշտությունը—գլխավորապես սաղմոսերգությունն եր,

վորպիսին վանական գլորոցների հիմնական առարկաներից մեկն եր հանդիսանում։

Մենք հարմար ենք գտնում սահմանափակվել գլորոցների մասին տրված վերոհիշյալ տեղեկություններով ե յեզրափակել Անիում յեղած (12-րդ դարի) մի հետաքրքիր գլորոցով։

Այս գլորոցը ղեկավարում եյին Հովհ. Սարկավազը, վորը իր ժամանակի բազմակողմանիորեն զարգացած անձնավորություններից մեկն եր։ Սա բազմաթիվ գիտելիքներ առած գալիս ե Անի ե «շուրջ բակ բոլորեալ զմանկունս զիւրեաւ խոնարհաբար ե ախորժելի սիրով ուսուցանէր զխրթին ե զխորին իրս»։

Այս գլորոցում ավանդվում եյին մի շարք լուրջ առարկաներ։ Նրանք սովորեցնում եյին՝ «Նախ զքերականութիւն՝ զբանալին գիտութեան ե զդաստիարակն վերծանութեան ե զաղբերն տասնեակ առողանութեանց, յորմէ ե որով տրոհին միտք ե ճանաչին ոյնք քաղացն ե հեշտանան լսելիք ունինդրանցն...»։ Ինչպես տեսանք, այստեղ քերականությունը համարվում ե վորպես գիտության բանալի, խոսքի, մտքի ե տրամաբանության զարգացման միջոց։ Քերականությունը նրանք գնահատում եյին վորպես գեղեցիկ խոսքի, արտասանության դաստիարակիչ գիտություն, վորը հեշտացնում ե լսելու ե կարդալու ունակությունը ե հանդիսանում ե առողանության աղբյուրը։

Անիի գլորոցը լուրջ ուշադրություն եր դարձնում ե կետադրության, տրամաբանական նշաններին ու շեշտերին, մանավանդ կրճատ ընթերցման հմտությանը, վոր այդ ժամանակներում ունէր խոշոր նշանակություն։

Գրագիտության ուսուցման զուգընթաց սովորողները պետք ե «տեղեկանան յերկայնագունիցն ե սղիցն սիղոբայից երկամանակացն ե անձայնիցն, ե տրամախոհ անկեցելոյ նշանին, ըստ վերաստության շեշտի ե ըստ պարբեկության պարուկի, ե յառողցելոյ ապագարձի...»։

Այս մեջբերումը պարզ կերպով ցույց ե տալիս, վոր Անիի գլորոցում (12-րդ դարում) իրոք բազմակողմանի կերպով եր ուսուցանվում հայոց լեզուն. սա ապացուցում ե, վոր այդ գլորոցում կար ուսուցման արդեն վորոշ փորձ։ Այնուհետև ուսուցիչը՝ «կրթէր, արկանէր ի գիրս նուրբս ե զփվարալուրս ե ըստ առողանութեանց խրատու ի վայր արկեալ պատրաստաբար խուզելով (կոկելով) զմիտս, ե զբա ե զբառս, առնելով համարս, ստուգիւ պահանջէր»։

Լեզվից հետո ուսուցման գլխավոր առարկան եր թվաբանությունը. բնական է, վոր Անիի տնտեսության զարգացման այդ շրջանում, յերբ առևտուրը իր ընդարձակման նոր ուղիներ եր գտել, մաթեմատիկական գիտությունը չեր կարող անուշադրության մատնվել.

«Յետ այսորիկ ի խոյզ և քնին ընթացից լուսաւորացդ մտեալ, տայր գումարելի ի միատեսակ և յանստերիւր թիւս տոմարի, զուշ և զակն ոգւոց և տեղեակ առնեք տօնից կարգավորաց և փոփոխմանց ամսոց և ամսնաւկաց և եղանակաց քառաբաժին տարատմամբ»:

Այնուհետև հիշատակագիրը ասում է, վոր մի շարք գիտնականների նշանավոր յերկապիրությունները, վորոնք արդյունաւետ եյին և պիտանի, վորոնք նպաստում եյին առաջարժմանը, մուտք եյին գործել այստեղ:

Անիի դպրոցում ուսուցանում եյին՝ «Բանս Արիստոտելի և գլխականաչափ խտրոցս Փիլոնի»: Այս առարկաներից կատարւում եր խիստ ստուգում, վորպեսզի վոչ մի «անկարություն» չցուցաբերվի տրամաբանական գիտությունների ուսուցման գործում:

Սարկավագի մասին, վորպես ուսուցանողի, հիշատակւում է, վոր նա բնական և հումանիտար գիտությունները մղում եր դեպի իր կրթարանը: Այդ հիշատակության մեջ շատ պատկերավոր կերպով ասվում է, վոր Անիի դպրապետը սովորեցնում եր թե լավին և թե վատին և նրանց գլուխները հարստացնում եր գիտելիքներով և, վոր գլխավորն է, նա ձգտում եր պարզ ու բնական մեթոդներով յուրացնել տալ այդ ամենը: Նա՝

«Կրթէր զամանս իրաց, զքսակ մտաց մանկանց, մարդիչ և մաքրիչ և հալիչ, լաւին և վատթարին, պատրաստելով»:

Մենք հարմար ենք գտնում այս դպրոցի՝ մեզ հասած մի քանի կանոններով սկսել այն բաժինը, ուր շատ համառոտ կերպով ուղում ենք հիշատակել դաստիարակությունը, կարգը և պատիժները միջնադարյան հայ դպրոցներում:

✓ ԱԿՆԱՐԿ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿԶԱԿԱՆ, ԽՐԱՏԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐԻ Մ Ա Ս Ի Ն

Անիի դպրոցի մասին կա վկայություն, վոր այնտեղ դաստիարակության խնդիրներից մեկը յեղել է սովորողների մեջ բարի նախանձի արտատավորումը և դրա հետևանքով, ասում է հիշատակագիրը՝

«Եւայր ոգւով ամ ոգի, ել և ելս միմեամբք առնելով»:

Նույն հիշատակագրի մեջ ասվում է, վոր աշակերտները անչափ հնազանդ եյին իրենց ուսուցչին, բավական եր ուսուցչի մի ակնարկը, վոր նրանք խոնարհաբար լսեյին, զսպեյին իրենց և հնազանդվեյին:

Հիշատակագիրը այդ մասին ասում է.

«Եւ այնչափ հլութիւն և հնազանդութիւն ունեւ առ վրպն իւր, մինչ զի վասն գոյլն մի բանի առ նմա սաստելոյ և ասելոյ «լուռ լեր», զամս երիս լռեալ կայր ավի ի բերան, ընդ միտս և ընդ այ խաւսելով խոնարհաբար՝ ունկնդրութե պարապելով: Եւ զամս. Լ. լիով ոչ լուծեալ զբերան, այլ սանձեալ կրթեւ և հնազանդէր զամհնութիւն, անձին»:

Զափազանցությունները հեռու չեն հիշատակագրից, սակայն մեզ հետաքրքրողը և կարեւորն այն է, վոր այստեղ կարգապահությունը իր պատշաճ տեղն է ունեցել և արտահայտվել է հատուկ ձևերով ու յեղանակներով:

Թվում է թե այստեղ, հակառակ միջնադարյան դպրոցների կարգապահություն հաստատելու հիմնական միջոցը հանդիսացող ծեծին, կամ ինչպես Գր. Տաթևացին կասեր՝ «Գաւազանի խրատ»-ին փոխարինում եր բանավոր խրատը: Այլ խոսքով ասած՝ այս դպրոցի դաստիարակչական ներգործող մեթոդը վոչ թե «Գաւազանի խրատն» է յեղել, այլ խոսքի ուժը: Մենք չենք հավատում, վոր այդ դպրոցին ծեծը խորթ լիներ, հատկապես այդ ժամանակներում յերբ գործող պաշտոնական կանոնների մեջ որինականացված եր ծեծը, բայց չենք կասկածում, վոր ծեծի կողքին խրատն իր առանձին տեղն ու դերն է ունեցել այստեղ:

Հովհ. Սարկավագը ընդունում եր, վոր դաստիարակելու հիմնական միջոցը խրատն է, իսկ չարագործների նկատմամբ՝ պարսավանքը: Նա ասում եր.

«Հրապարակաւ յանդիմանեցի, հրապարակաւ բըժշկեմ»^{*}

Դասակարգային հասարակութեան մեջ դատարարակութեանը միշտ յեղել է տիրող դասակարգի ձեռքին խիստ, հատու զենքերից մեկը: Տիրող դասակարգը իր հատկութիւնները, իր ձգտումներին համապատասխան շահավետ կողմերը դատարարակութեան միջոցով ներարկել է իր և այլ դասակարգերի սերնդի մեջ, իր նպատակին համապատասխան մարդիկ պատրաստելու համար:

Տիրող դասակարգերը շատ լավ են գիտակցել դատարարակութեան ուժը: Դեռ անտիկ աշխարհում մարդիկ զգացել են դատարարակութեան նշանակութիւնը և արժեքավորել են այն իրենց պահանջին համապատասխան: Աղեքսանդր Մակեդոնացու հայրը Արիստոտելին ասում եր՝ «Յես արու զավակ ունենալու համար այնքան ուրախ չեմ, վորքան այն բանի համար եմ ուրախ, վոր իմ զավակին դուք պիտի դատարարակեք»: Բնական է, վոր հայ իշխանավորների, նախարարների, ֆեոդալների և հոգեվորականների համար զպրոցը պետք է վոր իր պատշաճ տեղն ունենար, սա պետք է ստեղծեր տերերի սեփական պատկերի մարդիկ և մյուս կողմից՝ մարդիկ, վորոնք լինեյին հլու հնազանդներ:

Հատկապէս զպրոցական հասակի պատանեկութեան և յերիտասարդութեան համար հայերը ունեցել են կանոններ, խրատներ և հրահանգներ: Նրանք փորձով գիտեյին, վոր այսպէս թե այնպէս մարդը արդյունք է վորոշ միջավայրի, վորոշ շրջապատի: Նրանք գիտեյին, վոր չարիքներ տեսնելն ու վատ խոսքեր լսելը խիստ դուրին ճանապարհով մարդուն դեպի խոշոր չարագործութիւններ է տանում:

Մի հրահանգի մեջ խորհուրդ է տրվում ծնողներին և դատարարներին՝ «Այնպէս պահել տղայն, որ մեղք չտեսնէ և յիշոց չլսէ»: Հայերը իրենց ասացվածքների ու առակների մեջ բազմաթիւ մտքեր ունեն այն մասին, վոր մանկան պետք է դատարարակել շատ վաղ շրջանից. «Ծառը կանաչ կծուեն», այլապէս մեծ ծառ ծուելը դժվար է: Պարզ է, վոր այդ ժամանակվա հայ կրթիչներն ու դատարարակները սխոլաստիկական կրթութեան հետեւողներն ու վորոշակիորեն հայ ֆեոդալիզմի արտահայտիչներն էյին. հետեւաբար սրանք չեյին տեսնում և նախատեսում սոցիալական կյանքի փոփոխման հետեւմանքով

^{*}) Մարկավագի դպր. մասին նյութերը վերցված են հիշատակարան «Հարանց վարք»-ից, վորը արտագրել է Մաթեվոս Յերեցը հայոց ՊԻԷ թվին Անգեղակոթում: Հին ձեռագիրը գրվել է ՇԸ թվին Հաղբատում:

մարդկանց մասսայական փոփոխումը կամ դատարարակութեան հասարակական բնույթը՝ վորպէս միաժամանակ մարդկանց փոփոխման յերեւոյթ:

Մի այլ հրահանգի մեջ Հովհանն ասում է՝

«Զթողուն, որ դատարկ շրջի տղան և չար որինակներ տեսնէ, որովհետեւ անոր մտաց վրայ դուրավ կը տպաւորուի չարն, ինչպէս կնիքը կակուղ մոմի վրայ»:

Այսպիսի վորդին իր «Կանոնաց» մեջ խրատում եր ծնողներին, թե ինչպէս պետք է վարվեն յերեխաների հետ: Նա արգելում եր մայրերին իրենց տղաների հետ մի անկողնում պառկել. «Ի տանամենից ի վեր», այլ պետք է «Ի բաց քեցել և արտաքոյ ինքեան կացուցանել»:

Նույն խորհուրդը տալիս եր յեղբայրների և քույրերի նկատմամբ, ասում եր «զի մի սովորեցին ի չարն»:

Գրիգոր Տաթևագին իր քարոզների մեջ մի շարք պարտականութիւններ է դնում ծնողների և ապա դատարարակների վրա, վորոնք են՝ սնուցանել յերեխային, դատարարակել և հետեւ պահել անբարոյականութիւնից, սովորեցնել մի արհեստ, վորպեսզի նա չգիմի գողութեան, այլ իր աշխատանքով ապահովի իր կյանքը: Այնուհետեւ Տաթևագին խորհուրդ է տալիս՝

«Զլեզու տղային պահել, զի մի շատ խոսեսցի, և մի ի սուտ սովորեցի... պահել զձեռն ի գողութենէ...

պահել զբոլոր մարմինն ի ծուլութենէ, զի մի քնու և ծույլ և շատակեր ուսցի»:

Մի ուրիշ հրահանգի մեջ ասվում է՝

«Զտղայն դատարարակն հրահանգէ, ի բաց կալ ի ֆլասակարաց, և յօգտակարսն կալ ֆնալ, և յանօգուտսն ոչ զբաղնուլ անժուժկալութեամբ»:

Միջնադարում հայերի մոտ սովորութիւն է յեղել յերեխայի մանկութեան մազերը մինչև 10-15 տարեկան հասակը պահել գլխին, հիշվում են պատանիներ՝ «Գես արձակ ողջ» կամ «Գես արձակ, ձգե ունն ի վար» և այլն:

Այս սովորութիւնը հիշատակում ենք նրա համար, վորպէսզի հիշեցնենք, վոր մազեր ունենալու սովորութեան հետ մեկտեղ կար և աշակերտին պատժելու դեպքում մազերը ոգտագործելու սովորութիւն՝ մազերից քաշել, պոկել, խուզել, վորպէս այլանդակելու, ամաչեցնելու մի միջոց և այլն:

Պ Ա Տ Ի Ժ Ն Ե Ր Ը

Այժմ տեսնենք, թե միջնադարյան հայոց դպրոցներում խրատական, դաստիարակչական յեղանակներին ինչպիսի պատիժներ են ուղեկցել: Նախ քան պատիժների մասին խոսելը, պետք է ասել, վոր մեր պատմիչները, ինչպես և բազմաթիվ հիշատակագիրները ընդհանրապես քիչ են խոսել մեզ հետաքրքրող թեմայի՝ դպրոցների, կրթության, դաստիարակության, ուսման մեթոդների և նման հարցերի մասին:

Ինչպես ծնողների, նույնը և դաստիարակների կողմից ընդունված եր՝ վորոշ դեպքերում ահաբեկել յերեխաներին, վախեցնել դաժան անուններով, դատի յենթարկելով և այլն: Յեղեղ ե, որինակ, պատժի և դաստիարակության այսպիսի մեթոդ. ծնողը յերեխային սպառնացել է յենթարկել խիստ պատժի, այդ ժամանակ միջամտել է ուսուցիչը և յերգվել է իր կարողությամբ ու պատվով, վոր կդաստիարակի յերեխային:

Սա իր ժամանակի դաստիարակման հետաքրքիր յեղանակներից մեկն էր, վորի մեջ յերեվում է ուսուցչի պատասխանատվության մոմենտը:

Մենք վերը տեսանք, վոր հայերի դաստիարակության մեջ արդեն կար նախազգուշական կամ, ինչպես ասում ենք՝ պրոֆիլակտիկ միջոցառումներ: Դա գլխավորապես խրատական, քարոզչական ճանապարհն էր, վորից հետո հանցադործները անխուսափելիորեն պատժվում էին: Ինչպես հույների, նույնպես և հայերի մոտ ընդունված եր պատժի մեջ յերկու սկզբունք, վոր ամեն մի պատիժ առաջին հերթին պետք է հետապնդի յերեխայի ուղղմանը և յերկրորդ՝ հանցանքի չափով պետք է վորոշվի պատժի չափը:

Հաճախ դպրոցի դպրատան պատից կախված էին լինում ծեծի դեպքում գործածվող իրերը՝ մտրակը, ճիպոտը և այլն: Սրանք նախ և առաջ զգուշացնող պարագաներն էին, շատ դեպքում ուսուցիչը «ճանապարհից դուրս յեկող» աշակերտին խորհրդավոր կերպով ցույց եր տալիս այդ իրերը. բնական է, վոր աշակերտը սարսուռ պիտի զգար և հակառակ իր հասակի առանձնահատկություններին, սանձահարեր իրեն:

Այդ բանը հիշվում է Անիի դպրոցում՝

«Այլ սանձեալ կրթէր և հնազանդէր զամենութիւնն անձին»:
Դասեր հարցնելու ժամանակ վայ նրանց, վոր «չտային»

համարս», դրանց բաժինն եր՝ «գան ըմպել» (ծեծ ուտելը):

Յերբեմն ուսուցիչը անկարգ յերեխայի ծնողին խորհուրդ եր տալիս դաստիարակության գործը ուսուցչին թողնել, վորովհետեւ վերջինս գիտի, թե ինչպես պետք է վարվի յերեխայի հետ: Նա ասում եր. «Յիս թող, յայսմ հետէ ես եմ երաշխաւոր», կամ պատասխանատու:

Սակայն հետաքրքրականն այն է, վոր այդ ժամանակվա դաստիարակ-ուսուցիչը ծնողի ձեռքից դաստիարակությունը խլում եր վոչ թե նրա համար, վոր վերջինս ծեծում եր յերեխային, այլ նրա համար, վոր այդ ծեծը լինի կազմակերպված ու նպատակային, վոր յերեխան փոքր հասակից վարժվի, թե ինչը կարելի յէ անել և ինչը չի կարելի:

Այդ ժամանակի դաստիարակները գտնում էին, վոր ծեծը չարիք չէ, այլ նա առերեւոյթ է մի անախորժ բան, վորը սակայն մարդուն կհասցնի մինչեւ փառքի աստիճանը: Այսինքն ծեծը մարդուն հլու հնազանդ կդարձնի, իսկ տերերը կգնահատեն մարդու նման արժանիքները, վորովհետեւ նրանց պետք եր հնազանդ ծառայություն:

Յերբեմն սովորողները ծեծվում էին վոչ թե անկարգության, այլ դասերը չսովորելու համար: Այս յերեւոյթը հենց բղխում եր նրանց դաստիարակության սկզբունքից, վորովհետեւ չենթարկվողը, հանձնարարություն չկատարողը պետք է ծեծվեր, պատժվեր, ինչպես կյանքի մեջ, այնպես եւ դպրոցում:

Ներսես Շնորհալին իր խրատական վոտանավորներից մեկի մեջ հենց այդ մասին եւ խոսում է՝

«Քեզ համարել տայ բարեկամ

Որք վասն ուսման հարուն քեզ գան.

Քանզի ապտակ և գաւազան

Յետոյ բազում փառքս քեզ տան»:

(Շնորհալի—Բանք չափաւ 549):

Շնորհալին «բազում փառքս» խոստանում եր նրան, ով իսկապես կյուրացներ այն ամենը, ինչ պահանջվում եր այդ ժամանակվա մարդուց խոնարհ ծառայության համար:

Այնուհետեւ միջնադարյան հայ դպրոցների պատժի ունիվերսալ միջոց հանդիսացող ծեծը արտահայտվում եր տարբեր յեղանակներով: Մենք ասինք, վոր Գր. Տաթեւացին խրատներից ամենաակտիվը, ամենաներգործողը համարում եր «գաւազանի յարտը»: Սարկավազը հիշում է, վոր ծնողների կողմից

ձեծը վոչ միայն չէր դատապարտվում, այլ խրախուսվում էր թե դպրոցում և թե տանը՝ «Բազում անգամ զան ըմպելով մանկանն ի մօրեն»։ Սարկավազը նկարագրում է ձեծի հետեւանքները, վորը այն աստիճանի յեր հասնում, վոր ձեծվողը «կոչեցեալ ի նմանէ՝ ի գիրկն անկանի» (Սարգ. 299)։

Միջնադարյան դպրոցներում ձեծը չէր սահմանափակվում ուսուցչի ձեծով, յերբեմն ուսուցչի հրամանով աշակերտն էր ձեծում իր ընկերովը—աշակերտին. սրա հետեւանքների մասին ավելորդ է խոսել։

Մի շարք հիշատակությունների ու վկայությունների հիման վրա կարող ենք ասել, վոր ֆիզիկական պատիժները դպրոցում արտահայտվում էյին հետեւվյալ յեղանակներով, ձեծն ընդհանրապես, գավազանով ձեծը, մտրակի գործադրումը, ծնկաչոք անելը, ծանր իրեր ձեռքի վրա պահելը, ճիպոտով ձեռքերի ափի մեջ և մատներին խփելը, ականջներից ու մազերից քաշելը, ճաշազուրկ անելը, ընկերների հետ խաղաղըրկումը և այլն։

Այս ամենը հատուկ են յեղել միջնադարյան դպրոցներին առհասարակ և վոչ միայն հայ դպրոցներին։

Սա չի ասում այն, վոր ֆիզիկական պատժի առկայությունը նշանակում էր բարոյական խրատների ու քարոզների վտարումը դպրոցից, ամենեվին։ Միջնադարի հայ դպրոցներում քարոզն ու խրատը, կանոններն ու որենքները իրենց ուզած մարդու ձեւակերպման հիմնական միջոցներն էյին հանդիսանում, մանավանդ վոր ամեն դեպքում խոսքը ոգտագործվում էր սխոլաստիկ ճանապարհով, պատրաստի դոգմաները մարդկանց մեջ ամրացնելու նպատակով։ Նույնիսկ հիշվում են առանձին դաստիարակներ, վորոնք ֆիզիկական պատիժ չեն գործադրել։ Սակայն այդ դպրոցների ձեծն ու խրատները չէյին հակասում միմյանց մարդկանց հլու հնազանդ դաստիարակելու գործում, ընդհակառակը, դրանք համապատասխանում էյին վերոհիշյալ պրոֆիլի մարդկանց ստեղծելու պահանջներին։

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՆԵՐԸ ՅԵՎ ՈՒՍՈՒՑԱՆՈՂՆԵՐԸ

Ինչպես վերն ասինք, դեռ վաղ ժամանակում ուսումնական հիմնարկները կոչվում էյին դպրոց, դպրանոց կամ դպրատուն։ Դպրոց անունը գործածել են՝ Ագաթանգեղոսը, Փավստոսը, Դ.

Փարպեցին, Խորենացին և ուրիշները։ 9—10-րդ դարերում յերբեմն դպրոցի փոխարեն ուսումնական վայրը կոչվում էր՝ «աշակերտարան», «վարդապետարան», վորոշ տեղերում՝ «Բաբունարան»։

Հետագայում մի շարք պատմիչների մոտ, ինչպես և հիշատակագրերի մեջ, հանդիպում ենք ուսումնատեղերի այսպիսի անունների՝ «վարժարան», «գալրատուն, դասատուն», «գալրոցատուն, ուսումնարան», ավելի ուշ՝ «վարժատուն» և այլն։ Վերոհիշյալ տերմինները գործածվում են՝ Նշեցու, Ան. Նարեկացու, Ն. Շնորհալու, Ստ. Որբելյանի, Ա. Դավրիժեցու, Թ. Մեծոփեցու և ուրիշների կողմից։

Բնական է, վոր ուսումնական հիմնարկների անուններին պետք է համապատասխանեն նաև նրա պաշտոնյաների և սովորողների կոչումները։ Այսպես որինակ. ուսումնարան—ուսուցիչ, ուսուցող, ուսուցանող, «տալոյ դուսուլմն», կամ դալրատուն—դալրապետ, աշուհետև՝ վարժարան—վարժապետ, դասատուն—դասատու, դասասաց, վոր նշանակում է դաս ասող և այլն։

Ուսումնական վայրերում աշակերտները, սովորաբար, դասի ժամանակ նստում էյին ծալապատիկ կամ ծնկների վրա, ուսուցիչները նստում էյին յերբեմն ծալապատիկ, կամ վորևէ բարձր տեղ, աթոռի վրա, իսկ վորոշ դպրոցներում ուսուցչի համար գոյություն ունեն ամբիոն։ Այսպես որինակ, Ստ. Որբելյանը ասում է, վոր Մաթուսաղան նստում էր՝ «ի վերայ բարձր ամբիոնի րաբունարանին» կամ «նստավ յամբիոնն րաբունական»։

Յերզնկացին իր ժամանակակիցներից մեկի մասին ասում է, թե նստած՝ «ի վարդապետական աթոռ՝ ասել դաս»։ Նույնը ասում է Թ. Մեծոփեցին Տաթևացու մասին։

Հիշվում է նաև «յաթոռ ուսուցման», վորը նշանակում է ուսուցանողի աթոռ։

Կիրակոս Գանձակեցու կողմից հիշատակվում են Կոնստանտին առաջինի կանոնները, ուր կան դպրոցի ղեկավարման հետաքրքիր պահանջներ։ Այստեղ ևս գործածվում են դպրոցական և կրթական այն տերմինները, վորոնց մասին մենք վերը հիշեցինք։

ԻՆՁ ԵՅԻՆ ՈՒՍՈՒՑԱՆՈՒՄ

Մենք վերը հիշեցինք, թե ինչ էյին ուսուցանում մի շարք դպրոցներում, ուստի անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ համա-

առտակի կերպով թվարկել այդ ավանդվող առարկաները:

Նախ՝ գոյություն չունենալով կրթական մի ընդհանուր սիստեմ, չեն կարող ավանդվող առարկաների մի ընդհանուր սխեմա լինել, բացառությամբ կրոնական առարկաներից: Իսկ հնազանդ առարկաները ամբողջապես վերացվում են ինչպես դասավանդման կազմով, նախած ավյալ դպրոցը համաձայն էր և դասատուները ինչ գիտելիքներ կարող ենին ավանդել, հենց դրանով էլ վերացվում էր այդ դպրոցի ուսման բովանդակությունը:

Այդ շրջանի դպրոցների զգալի մասն ունեն մեկ ուսուցիչ, ուստի այդ ուսուցանողը շատ դեպքում դասավանդում էր մեկից ավելի առարկաներ: Անշուշտ այս յերևույթը ավելի ցածր աստիճանի վրա կանգնած դպրոցի նշանն է:

Այժմ կարող ենք թվել այդ դպրոցներում ավանդվող առարկաները: Բնական է, վոր այդ առարկաները ամբողջությամբ չենին դասավանդվում ամեն մի դպրոցում, մի դպրոցում ավելի քիչ եր առարկաների քանակը, իսկ մյուս դպրոցում ավելի շատ:

9—13-րդ դարի դպրոցներում ավանդվում էր՝ մայրենի լեզու, քերականություն, հունական և լատինական լեզուներ, ճարտասանություն կամ հեռուստություն, փիլիսոփայություն կամ իմաստասիրություն, քերթողություն կամ բանաստեղծություն, յերաժշտություն կամ յերգեցողություն, նկարչություն կամ մանրանկարչություն:

Այնուհետև ուսուցանում ենին մի շարք դպրոցներում «գրչի արուեստը», գրչությունը, գեղեցիկ գրությունը, վորը վոչ այլ ինչ էր, քան գեղագրություն: Գեղեցիկ գրության մի մասը հասել է մեզ, դա այն հազարավոր սքանչելի ձեռագրերն են, վորոնք գտնվում են մեր մատենադարանում: Յեթե այդ ձեռագրերն իրենց բովանդակությամբ շատ բան են ասում մեր ժողովրդի անցյալից, ապա նրանք քիչ բան չեն ասում այդ նույն ժողովրդի գրության և նկարչության արվեստի մասին:

Վորոշ դպրոցներում ուսուցանում ենին բնական գիտելիքներ, աստղագիտություն, թվաբանություն, տոմարագրություն և այլն: Իսկ կրոնական առարկաները, առանց բացառության, բոլոր դպրոցներում դասավանդվում ենին:

Հետաքրքրականն այն է, վոր միջին դարերի հայ դպրոցներում ուսուցանում ենին առանձին գիտնականների տեսությունները, հենց գիտնականի, գիտության կաճառների անունով:

Այսպես, որինակ, մեր հիշատակած Անիի դպրոցում Սարգիս Վազգը ուսուցանում էր՝ «գառակախաւս բանս Արիստոտէլի և զթուականաչափ խըտրոցս Փիլոնի» և այլն:

Ուսուցանում ենին «Պալատի թղթերը», «Պատուհի մտքերը», «Դավիթ Անհաղթի փիլիսոփայությունը», Ան. Շիրակացու «Աստղագիտությունը», «Աստղագիտությունը», «Տիեզերագիտությունը», ինչպես նաև հունական գրականությունը և այլն:

ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ՅԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ

Յեթե հնարավոր է մի շարք պատմիչներից, հիշատակագրերից, մեզ հետաքրքրող հարցերին վերաբերող առանձին ուսումնասիրություններից վորոշ ակնարկներ և նկարագրություններ գտնել այս կամ այն դպրոցի մասին, ապա չափազանց դժվար է այդ աղբյուրների մեջ գտնել դպրոցի ներքին կյանքին վերաբերող փաստեր, մանավանդ ուսուցման ձևերի, յեղանակների և մեթոդների մասին:

Յերբեմն հանդիպում են այսպիսի արտահայտություններ, վոր գիր կամ գրել կարգալ սովորելու համար մարդիկ տարիներ շարունակ չարչարվել են: Սա ցույց է տալիս, վոր դրաձանաչություն մեթոդիկան այդ ժամանակ իր խանձարներից դեռ դուրս չեն յեկել և գրագիտության ուսուցումը ավելի վատթար է յեղել քան 17—18-րդ դարերում:

Միջնադարի ուսուցիչը խիստ կերպով պահանջում էր, վոր ամեն մի աշակերտ տրված դասը լավ գիտենա, կարողանա կարգալ և պատմել իր նման, իր պատճից վոչինչ ավել կամ պակաս, դրա համար էլ աշակերտների մեծ մասը սերտած, բերան արած մտնում էր դասարան: Սխոլաստիկ ուսուցման այս յեղանակը զրկում էր սովորողներին ինքնուրույնությունից, տրամաբանական ուժին փոխարինում էր ձեական, մեխանիկական վարժեցումը: Այլ խոսքով ասած, այս կարգի ուսուցումը վոչ թե դարգացնում էր մարդուն, այլ վարժեցնում, վոչ թե փաստեր նր տրվում մշակելու, վերամշակելու, այլ փաստերը մեխանիկորեն կրկնելու, տրամաբանության փոխարեն՝ սերտածի շարագրություն, մի խոսքով վոչ թե գիտություն, այլ վարժություն:

Այնուհետև ուսուցիչը շատ հաճախ իր կարգացած խմբովին կրկնել էր տալիս աշակերտությանը, իսկ հաճախ աշակերտները կարգում ենին հաջորդաբար, մեկը մյուսին շարունակելով կամ

«գրած ցուցակով»: Գրավոր աշխատանքի հիմնական ձևը դա արտագրությունն էր: Ընդունված էր դասարանում դասի սերտելու սովորությունը՝ «լուռ կարգալու» և «մեծաձայն կարգալու» յեղանակով: Այնուհետև պատահում ենք դասեր սովորելու այսպիսի ձևի՝ ուժեղ աշակերտի գլխավորությամբ դասերը կրկնել, ապա բացատրել, մեկը մյուսին լրացնել, վիճել: Սակայն ընկերական շրջանի այս վեճը ուսուցչի մոտ չի տեղափոխվում, վերոփհետև ուսուցչի հետ վիճելը համարվել է պարկեշտություն սահմանից դուրս մի բան և նույնիսկ «մեղք», քանի վոր «աշակերտը չէ իմաստուն քան զվարդապետ իւր»:

Ուսուցչի կողմից աշակերտի քննությունը—դա վերջինիս համար փորձություն մի ծանր շրջան էր: Քննության հատուկ յեղանակներն ու ձևերը, ստեղծված արտակարգ խորհրդավորությամբ, դասարանական սովորական խստությունն ափելանում էր ինչպիսի անսովոր, չար կերպով արտահայտվող լրջություն, սրանք չեյին կարող չարագուշակ բաներ չասել ու չշփոթել քննվող աշակերտին:

ԳՐԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՅԵՎ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ «ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԴԱՎԻԹ» ԵՊՈՍՈՒՄ

Ինչպես վերը տեսանք, «Սասունցի Դավիթ» եպոսի ծագման և ձևավորման շրջանում (9—14 դարերում) հայերը ունեյին դպրոցներ և դպրոցական վորոշ սիստեմ, նույնիսկ դասագրքեր, վոչ միայն կրոնական, այլև արտաքին գիտություններից: Այս ամենի առկայության պայմաններում, ինչպես մենք ցույց տվեցինք, գոյություն ունեւ ուսուցման վորոշ ուղղություն, ուսուցման ձևեր ու յեղանակներ:

Եպոսի ծագման շրջանի հայերի գրագիտության և ֆիզիկական վարժությունների մասին բազմաթիվ նմուշներ կան և եպոսի մեջ: Յեղնելով եպոսում յեղած հիշատակություններից, մենք տեսնում ենք, վոր գրագիտությունը տարածված է յեղել ժողովրդի մեջ, իհարկե, առավել չափով բարձր խավերի մեջ:

Եպոսի հերոսներից գրագետ են մի շարք մարդիկ՝ Մհերը, Դավիթը, Գոհարը, Սանասարը, Բաղդասարը և ուրիշները:

Եպոսում հիշատակվում է՝

«Գոհար խաթուն գիրք իգի հեռջիլ,

կարդաց, տեսավ՝ խոողերն ի»:

Կամ աղջկա նամակը գրված Բաղդասարին.

«Բաղդասար. տղա,

իմ սըրտ քանց եսա դարտակ կուժ սերսուփ ի.

իմ գլոխ քանց եսա լիք կուժ լիքն ի»:

Մի ուրիշ տեղ հիշվում է վոր Սանասարը՝ «թուղթ առավ ձեռ, թուղթը կարդաց»:

Նույնպես և Բաղդասարը՝ «թուղթը վեցուց, կարդաց, գրեց, ջուղար երեց»:

Գրագետ է և ձենով Ռհանը, նա թուղթ է գրում Մհերին՝

«Մհեր, Կուղարդնը աղգական տղեք ելած ին, կտրճացած եկած Սասմա քաղքի դավին կենին.

իս չըմ կեռնա, իմ խըվաթը չհաղթը.

Կեյնիս, կի կաս, խասնիս»:

Պանդուկ Պաթունը նույնպես գիր է գրում՝

«Պանդուկ գիրըմ գրեց, ոսյաթ երեց»:

Այնուհետև (Աճմու շահը) թուղթ է գրում, վորով առաջարկում է Պանդուկին կամովին գնալ իր մոտ, այլապես ուժով կտանի.

Պանդուկը այս թղթին պատասխանում է՝

«Իս չըմ իգա, շատ կըտրիճ եք,

իկեք, ընձի գոռով տարեք»:

Գրագետ է և Մհերը, սա կարգում է ու գրում, վոր րովհետև

«Մհերն որ եկավ—եղավ յոթ տարեկան,

Յոթ շենք եղավ իր բոյ:

Ենոր վանք-վարժատուն դրին,

Քիչ մի սորվավ, շնորքով լցվավ...»

Մի ուրիշ տեղ՝

«Թուղթ կը կարդա Մհեր, կը խասկընա.

Կերթա, ուր կնկան կըսը»:

Եպոսի բազմաթիվ վարիանտներում հիշատակվում է Դավիթի գրագետ լինելու մասին: Պանդուկ Պաթունը նամակ է գրում Դավթին՝

«Թե տու ինձի հախտեցիր, ինչ կուղես, տը տամ»:

Եպոսում հիշվում է՝

«Վոր թուխթ առավ Դավիթ, կարդաց, իմացավ՝ Պանդուկ Պանդին ի կիրե»:

Մի ուրիշ վարիանտում ասվում է՝

«Ու Դավիթ գնաց տերտրոջ տուն.

Մաղմոց առավ ձեռ, սաղմոց ըսեց»:

Այսքանն ել բալական ե համոզվելու համար, վոր եպոսի ծագման և ձևավորման շրջանում հայերի մոտ գոյություն ունեցող զբաղիտությունը արտահայտվել է վեպի համարյա բոլոր վարկանտներում, և զբաղիտությունը, վորպես կուլտուրայի վորոշ աստիճան, եպոսի մեջ հիշատակվում է պատշաճ հարգանքով:

Հիմնականն այն է, վոր ժողովուրդը ցանկացել է ստեղծել իր սեփական պատկերի մարդ, վոր Դավիթը իրենից ժողովրդի ամբողջությունը ներկայացնի, լինի ժողովրդի ձգտումների, ցանկությունների արտահայտիչն ու կենսագործողը. և այդ հանդիման է նրան:

Ժողովուրդը յերազում եր մի վիթխարի ուժ, վորն իր ձեռքով բռնակալների արդար դատաստանն աներ և հաստատեր ժողովրդների խաղաղությունը:

Մենք վերը ասինք, վոր հայ ժողովուրդն իր ստեղծած եպոսի մեջ վոչ միայն արտահայտել է այն սովորություններն ու դաստիարակչական գծերը, վոր յեղել է իր կենցաղի մեջ, այլ և այն ամենը, ինչ ինքը տիրողների լծի տակ կենսագործել չեր կարող, բայց նա յերազում եր, տենչում և պայքարում եր հասնել նրան:

Ժողովրդի ստեղծած Դավթի մեջ խտացած են մարդկային գեղեցիկ հատկությունները, նա սիրում է աշխատավորներին, հովիվներին, հոտաղների ու չքավոր գյուղացիների «քաղցր աղբերն» է, նա փայփայում է յերկրագործներին, հողի մշակներին — «հունձ ու փունջ» անողներին:

Դավիթը սիրում է իր հայրենիքը, իր ժողովուրդը, նա սիրում է և ուրիշ ժողովրդներին, աշխատավոր մարդկությունը:

Իր ժողովրդի ցավով տառապած Դավթի ձեռքից և վոչ մի ուժ չեր կարող խլել կայծակի թուրը, յերբ նա ջարդ ու փշուր եր անում Մսրա բանակը. բայց հրաշքը կատարվում է:

Մսրա բանակից մոտենում է Դավթին մի խելոք ծերունի.

— Ինչո՞ւ յես կոտորում խեղճ ժողովրդին, ի՞նչ են արել սրանք քեզ, կռիվը թագավորն է անում և վոչ թե ժողովուրդը, — ասում է ծերուկը: Դավթի բազուկը թուլանում է և նրա սուրբ

ուղում կախված է մնում, վորովհետև Դավիթը Մսրա ծերունու բերանից լսում է այն, ինչ վոր իր ժողովուրդն է ասում:

Դավիթը ատում եր բռնակալներին, տերերին ու իշխաններին, պատերազմ նյութող յերկրակալներին, խաղաղությունը խափանող ժողովրդի թշնամիներին:

Ժողովուրդն իր ստեղծած մարդուն տվել եր իրեն հատուկ վեհանձնություն, մեծահոգություն, մարդասիրություն, պարզություն և քաջություն: Դավիթը չեր սիրում նենգություն և խաբեություն, նա իր ժողովրդի նման եր մտածում և խաբեությունամբ բերդ զբաղողին հերոս չեր անվանում:

Այդ եր պատճառը, վոր Մսրա բանակի վրա հարձակվելուց առաջ, նա արթնացրեց ամենքին, զգուշացրեց, վոր պատրաստվեն, վորովհետև ինքը չի ուզում «նամարդ» կռվի բռնվել:

Դարերի ընթացքում ստեղծված, ժողովրդի տրամադրություններն ու ցանկությունները իր մեջ ամփոփած «Սասունցի Դավիթ» եպոսը ինքը իրենից միաժամանակ ներկայացնում է հայ ժողովրդի կողմից առաջադրված դաստիարակչական խնդիրների մի ամբողջություն, ժողովրդական մարդու տիպարի ստեղծման գեղեցիկ ուղինակ: Ժողովրդի դաստիարակած մարդը սիրում եր ժողովրդին, ատում եր ժողովրդի թշնամիներին, վոչնչացնում եր բոլոր բռնակալներին, ստեղծում եր յեղբայրություն ու համերաշխություն բոլոր ժողովրդների մեջ և ձգտում եր հաստատել մշտական խաղաղություն:

Ժողովրդի ու հայրենիքի պաշտպանության համար Դավիթը չեր խնայում իր կյանքը: Բռնակալներին և ագրեսորներին նա «ջարդ ու կտոր եր անում», իր թուր կայծակով հնձում եր նրանց յերկրի յերեսից:

Այսպես դաստիարակեց հայ ժողովուրդը իր հերոս զավակին՝ իր Դավթին:

ՖԻԶԻԿԱԿԱՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այնուհետև արժե հիշել ֆիզիկական դաստիարակությունը և մասամբ նրա արտահայտությունը «Սասունցի Դավիթ» եպոսում:

Բազմաթիվ հիշատակություններ կան եպոսի ծագման շրջանի հայ յերեխաների զբաղմունքի մասին: Դեռ վաղ պատանեկական շրջանից այդ յերեխաները ոգնում էին իրենց ծնող-

ներին: Վորքան պրիմիտիվ եր մարդկանց աշխատանքի և արտադրութեան յեղանակները, այնքան շուտ եր վարժվում պատանին և փոքր հասակից մասնակցում իր ծնողների զբաղմունքին: Առանձնապես Սասնա «Ծռերի» յերեսաները շատ շուտ եյին ընտելանում տան և դրսի աշխատանքներին: Նրանք դառնում եյին՝ զառնարած, հորթարած, հովվի և նախրորդի ողնական, հետո՝ հովիվ, նախրորդ, հոտաղ, հողագործ, նրանք պահում եյին գլզլի ու կորեկի արտերը և այլն: Աղջիկներին պատրաստում եյին տան աշխատանքի համար, սովորեցնում եյին բուրդ գգել, թեղիկ կամ քարման մանել, քարգահ, կովկիթ, բեր գնալ, լվացք անել և կերակուր պատրաստել:

Այդ շրջանի հայ յերեսաների մեջ տարածված են յեղել բազմաթիվ խաղեր, վորոնցից մի շարք խաղեր մնացել են մինչեւ այժմ: Արժե հիշատակել այդ խաղերից մի քանիսը: Խաղում եյին ճան (կոճի, վեզ), Անիի պեղումների ժամանակ մի աղայի կմախքի հետ գտնվել և կավե անոթ, վորի մեջ լցված են յեղել ճաներ: Յերեսաների հետ իր խաղալիքները թաղելու սովորութիւնը հայտնի յե և ուրիշ ժողովրդների մոտ: Այնուհետեւ խաղում եյին՝ «անդուկ-պնդուկ», «սանդուխա բեր բոխ-չա», «թռնոցի», սրան այժմ ասում են՝ «ուչ ատում», «ճլորթի» կամ «ճղոր»: Խաղում եյին «գունդ», «հոլ» կամ «հոլ ու կոպալ», «վիտ» կամ «պտտվող», «Փռռան» սա մտրակով եյին ֆռռացնում: Հայոց պատմութեան մեջ այս «Փռռանը» հիշվում և յերբեմն «Շուրն-չան» անունով: Որինակ՝ Յեղնիկը խոսելով ասողերի մասին, ասում և՛ «Իբրեւ զշոնչանն շրջիցին», կամ մի ուրիշը պճնասեր կանանց մասին խոսելիս ասում և՛ «այսր անդր ստէպ իբրեւ զշոնչանն շրջիցին»:

Տարածված խաղալիքներից եյին նաև «անիվը», անիվ գլորեցնելը կամ «կլորակը», «փայտոցիկը» կամ «տլուրը», «ճակարանքը», «տապարին» կամ «տաման», «նարտը» և ուրիշ նման խաղեր: Կային և ուրիշ ժողովրդներից փոխադրված խաղեր, որինակ՝ «ճատրակը» — հնդկական խաղ և, վորը կոչվում եր նաև «շատուրանգ», այդ խաղին Պահլավունիք ասում եյին՝ «ճատրանգ», իսկ արաբները՝ «սաթրանձ»: Այս խաղը միջին դարերում գործածվում եր Հայաստանում, կա այսպիսի արտահայտութիւն՝ «ճատրկաց խաղացեալ ես. ասէ՛ այո», սա վորոշ չափով նման և շախմատին:

Կազմակերպված, վորոշ ուղղութիւն ունեցող ֆիզիկական վարժութիւնները, մարզանքները հին և միջին դարերի հայերի

կենցաղի մեջ մտած տրադիցիոն սովորութիւններ եյին հանդիսանում:

Դեռ միջին դարում հայերի մոտ վորոշակի կերպով գոյութիւն ունեւ «հանդիսական ուսմունքը», վորը տեղի յեր ունենում՝ հրապարակներում, ասպարեղներում, զբոսավայրերում և, վոր գլխավորն և, թատրոններում, ինչպես հիշվում և՛ «թատերական մարզանք»:

Ինչպես հուշները իրենց ոլիմպիադաներում հանդես եյին բերում ֆիզիկական վարժութիւնների, ուժի, ճկունութեան, զինավարժութեան հմտութեան և արվեստի բոլոր տեսակների մըրցութիւնները և ամփոփում եյին այն, այնպես և հայերը մըրցութիւններ եյին կազմակերպում նավասարդյան տոներին:

Այստեղ յերիտասարդները հանդես եյին գալիս զանազան մարզանքներով, ցույց եյին տալիս իրենց շնորհք՝ ուժի, մկանների վարժութեան, ճարպկութեան, ձիարշավի, սրախաղութեան, մկունդի գործածութեան, յերգի, բանաստեղծութեան և այլ արվեստների միջոցով:

Պատերազմի ժամանակ գործադրվող զենքերը հանդիսանում եյին նաև ֆիզիկական վարժութեան համար գործիքներ: Այդ եր պատճառը, վոր դեռ վաղ պատանեկական շրջանից մարզական գործիքներին վարժված յերիտասարդը արդեն հմուտ զինվոր եր: Այգպիսի յերիտասարդը զիտեր սրախաղութիւնը, կարողանում եր վարժ կերպով գործածել նետն ու աղեղը, նիզակը, մկունդը, պարսատիկը և կովի ուրիշ միջոցները:

Բազմաթիվ վկայութիւններ ցույց են տալիս, վոր հայերը հատուկ ուշադրութիւն են դարձրել ձիավարութեանը:

Հ. Սարկավազը (12-րդ դար) վկայում և, վոր հայերը մանկութիւնից վարժվում եյին ֆիզիկապես, և այդ ամենը տեղի յեր ունենում կազմակերպված, հատուկ մարզիչների ղեկավարութեամբ, վորոնք սովորեցնում եյին «խրատու», «արուեստապես»:

Սարկավազը ասում և.

«Քանզի և ձիավարութեան և աղեղնաւորութեան և այլոց զինուց շարժականութեանց՝ առանց խրատու և ի մանկութենէ արուեստապես վարժութեան չիք հնար տեղեկութիւն առնուլ. նմանապես և բռնամարտկութեան և այլոց հանդիսականաց ուսմանց»:

Այս պարզ վկայութիւնը ցույց և տալիս, թե ինչպես եյին

սովորեցնում Ֆիզիկական վարժությունները: Այդ նույն դարում
Դրիգոր Տղան մարզական խաղերի մասին այսպես է գրում՝

«Ուր կուռարարքն ի ճակատին,
Կամ ըմբշամարտք պատերազմին.

Ո՞ւր ձիավարժքն ի թատերին,
Նիզակակիրքն վահանին.

Ո՞ւր են նետողք նըպատակին,
Սուսերամերկք դիպող բազկին.

Ո՞ւր պարսաւորք ճահողակին»:

Սա վկայություն է այն մասին, վոր թատրոններում, ասպարեզներում և հրապարակներում այդ ժամանակ ևս տեղի էին ունենում մրցումներ, այդ մրցումների ժամանակ հանդես էին գալիս ռազմական և ֆիզիկական վարժությունների բոլոր ձևերն ու գործողությունները:

Պատմիչ Թովմա Արծրունին նկարագրում է այն քանդակը, վորի վրա Գագիկ Արծրունու մի մասնայական զբոսանքն է պատկերացված, յերբ տեղի էին ունենում բազմատեսակ մրցություններ: Այսպես է նկարագրված նրանց զբոսանքը՝

«Սուսերամերկաց յոյլք և ըմբշամարտաց պատերազմունք, անդ և դասք առիւծաց և այլոց գազանաց և անդ երամք հաւուց»: (Թ. Արծրունի, 482)

Մշտական պատերազմի արհավիրքը հիմնական պատճառն էր այն բանի, վոր հայերը իրենց յերթասարգներին ավելի վաղ հասակից էին տալիս ռազմական վարժություններ:

Պատերազմի պայմաններում գործադրվող զենքերը խաղաղ շրջանում հանդիսանում էին հայ պատանիների և յերթասարգների կենցաղային գործիքներ:

Հովհ. Մանգակունին նկարագրում է հայերի թատրոնը: Թատրոնը նստելու բարձր և ցածր տեղեր ունի: Բաժանված էին կանանց և տղամարդկանց տեղերը: Թատրոններում կատարվում էին բազմատեսակ մրցություններ:

Այդպիսի մի թատրոն կար Դվինում, վորի մասին կան մի շարք հիշատակություններ: Արաք վոստիկանապետ Յուսուփը Դվինի թատրոնի մեջ բանտարկեց Գնունիներին՝ Դավթին ու Գուրգենին, նրանց «ածան ի թեատրոնն»:

Բագրատունիք և Սյունիք նույնպես ունեին թատրոններ: Այդ թատրոնները այնքան գայթակղեցուցիչ են յեղել, վոր հո-

գեվորականներն էլ հաճախելիս են յեղել այնտեղ: Այդ եր պատճառը, վոր Նարեկացին, Գառնեցին և ուրիշները դատապարտում էին քահանաներին, վոր իրենց պարկեշտ չեն պահում և մտնում են թատրոնները, «մի մտցիս դու ի տունս թատերաց», կամ՝ «աստ ի թատերս և ի հարսանիս մի մտցէ»:

Այս յերեվոյթը ցույց է տալիս, վոր թատրոնը իր մեջ արտացոլում էր աշխարհիկ բարքերը, վորոնք ձեռնառու չէին հոգևորականությանը:

Ձիարշավի մրցման համար հայերն ունեին հատուկ տեղեր, վորոնք կոչվում էին՝ «ձիարձակարան», «ձիւնթաց» կամ ձիւնթացիկ ասպարեզ»: Այս վայրերին մի շարք պատմիչներ ուղղակի ասում են՝ «ասպարեզ», «կրկես» կամ «թեատրոն»: Թ. Արծրունին ասում է, վոր Գագիկ իշխանը զվարճանում էր ասպարեզում՝ «ձախր առեալ ձեմէր յասպարիսի անդ»:

Ձիավարժները սովորում էին բազմաթիվ ձևեր և պրիումներ, վորոնք արտահայտվում էին մրցումների, ինչպես և պատերազմի ժամանակ: Վարժ ձիավորները սովորեցնում էին յերթասարգներին վարժ կերպով ձի քշել, այնպես վոր շատ զեպքերում նույնիսկ չոգտագործեին սանձը: Այս վարժությունն անհրաժեշտ էր ամեն մի հեծվորի համար, վորովհետև պատերազմի ժամանակ նրանք պետք է կովելին նետ ու աղեղով, նիզակով, սրով՝ ոգտագործելով վահանը, պարսատիկով, տեգով և այլն: Կովի այս բոլոր զենքերը գործադրվում են յերկու ձեռքի միջոցով:

Ձիարշավի մրցումների ժամանակ մրցողները ցույց էին տալիս ուժի, արագության և ճարպկության բազմատեսակ փորձեր: Որինակ, արագ քշելու ժամանակ ձիավորը ցատկում էր գետին և կրկին թռչում ձիու մեջքին, կամ արշավի ժամանակ կռանում էր, գետնից իրեր վերցնում, և նման բազմաթիվ վարժություններ էր կատարում:

Թովմա Արծրունին նկարագրում է գնդակախաղի մի տեսակ, վորը խաղում էին ձիավորները ձիարշավի ժամանակ նա ասում է՝ «Խաղս ձիւնթացիկ արշաւանաց գնդակացն»:

Պետք է յենթադրել, վոր այս խաղի ժամանակ ձիավորի նպատակն է յեղել արշավի պայմաններում վորևէ զենքով (նետով, նիզակով, մականով) խփել գնդակին: Այս խաղի նպատակը այն է յեղել, վոր նրանք ձգտում էին պատրաստել այնպիսի հեծ-

յախներ, վորոնք կարողանային ձիւնթացի պայմաններում գոյութիւն ունեցող զենքերով հարվածել հակառակորդին:

Շատ բնական է, վոր այդ վարժութիւնները պետք է համապատասխանէին իրենց ժամանակի հեծելազորի ունեցած զենքերի գործածութեանը:

Գոշի վկայութեամբ հայտնի յէ, վոր մրցումները ժամանակ յերբեմն ճարպիկ ձիավարժի յերիվարը արձակ թողնում էին հրապարակի մեջ, իսկ հանդիսականները խրտնեցնում էին ձիուն, ձիավորը կարողանում էր համեմատել և ցատկել ձիու մեջքին:

Հայ պատմիչները յերբեմն խոսում են առանձին իշխանների, նախարարների նշանավոր ձիերի մասին և ցույց են տալիս հայերի հմտութիւնը ձի ընտրելու և խնամելու մեջ:

«Մասունցի Դավիթ» եպոսի մեջ նույնպէս հիշվում են «Մհերի տան ձիերը» կամ «Ջոշանց տան ձիերը»:

Հայերի մոտ առանձնապէս հարգի յեն յեղել սե ձիերը: Պատահական չէ, վոր եպոսի մեջ «Սևուկն» և, վոր փորը գետին չի տալիս և մի ակնթարթում Չենով Ոհանին հասցնում է Դավիթի կովին:

Սե ձիերը գովաբանվում էին Գողթան յերգիչների կողմից:

«Սեաւն քանց գիշեր, արագավազ ու անդ քանց փութորիկ»:

Նույն յերգիչները յերգում էին Արտաշեսին, վորը հեծած էր «Ի սեաւն գեղեցիկ» և այդ ձին թռչում էր՝ «որպէս զարծուի սրաթեւ ընդ գետն»:

Լավ ձիավորը լավ ձի յեր բուծում. յեթե կար այնպիսի ձիավոր, վորը կարողանում էր՝ «նման թռչնոց յերիվարն հեծանէր», ապա կար և այնպիսի ձի՝ «թեթեւ առաւել, քան զՊիգասոս, երագութեամբ անբաւ, զորս ոչ երկրակոխս, այլ օդագնացս համարէին»:

Ահա թե ինչպէս են գնահատում մեր պատմիչները լավ այրուծիւն:

Միջնադարի հայ պատանիներն ու յերիտասարդները վարժվում էին բազմաթիվ խաղերի և մարզանքների միջոցով: Նրանք կոլեկտիվ մարզանքներ են ունեցել՝ «Բազում շարք մարզանաց» կամ «խմբովի մարզանք»:

Հիշատակվում են մարզանքների և խաղերի այսպիսի անուններ՝ հասեկառիկ, պահմտոցիկ, վազ կամ վազք, ծանրաբար-

ձութիւն (ծանր իրերի վերցնել կամ ծանր ատլետիկա), լող, ըմբշամարտ կամ ըմբշակաճար կռիվ, ըմբշական մրցութիւն, գիւղընդխառն կռիվ, վորին հետագայում ասում էին կոխ, գյուլաշ և այլն:

Այնուհետեւ կար կոփամարտիկ կամ բռնամարտիկ, ուրիշ խոսքով ասած բուռնցքամարտ, դա մի տեսակ բռնախաղ էր, առանց հատուկ ձեռնոցների, և այդ խաղը վորոշ կանոններով չէր սահմանափակում մրցողների շարժումներն ու հարվածները:

Հայերի մեջ շատ տարածված էր «արշավան» կոչված խաղը, իսկ վոմանք այդ խաղը անվանում են՝ արշավանք, ընթաց, ընթացութիւն և այլն:

Այս խաղն արտահայտվում էր վազքով՝ յերկար տարածութիւն անցնել տոկուն վազքով և կարճ տարածութիւն կտրել արագ վազքով:

Այս խաղի գոյութիւնը հետաքրքիր վկայութեամբ հաստատում է պատմիչ Հովհ. կթ. (10-րդ դար), նա գովում է Սմբատի վորդի Աշոտին, վորը հայտնի յէ յեղել, վորպէս «մրցող արագավազի»: Աշոտի մասին պատմիչը գրում է.

«Բազում ընթացութիւնս և նահատակութիւնս քաջութեանց ուժեղակ մրցութեամբ ցուցանէր»:

Փիղիկական վարժութիւնների մրցութիւնները հայերի մոտ կենցաղային բնույթ էին կրում: Սրանք տեղի էին ունենում տոների, հարսանիքների ժամանակ և բազմաթիվ այլ առիթներով:

Վազքի մրցութեան բազմաթիվ ձևերի մասին ունի վկայութիւն և Մ. Գոշը: Գոշի «Դատաստանագրքի» մեջ կա տեղեկութիւն, վոր հայ մանուկները «գրաւ» կգային իրար հետ՝

«Ի բարձանց ի խոնարհ վազել», կամ՝ «Ընդ դժուարս և ընդ ձիւնս և ընդ այլ ինչ այսպիսիս գնալ»:

Կրիկիայի որինագիւրքը նախատեսում էր տուգանք և պատիժ այն մարդկանց նկատմամբ, վորոնք խախտում են խաղի կանոնները, կամ չափազանցութիւններ են մտցնում խաղի մեջ:

Այդ որինագրքում ասվում է, տուգանել նրանց, վորոնք՝ «Ի բարձր տեղաց ի վայր վազելու» կարգը կխախտեն:

Այս բոլոր վկայութիւնները ցույց են տալիս վազքի վարժութիւնների և մրցութիւնների բազմատեսակութիւնը՝ մի կող-

մից, և մյուս կողմից՝ վաղը Վարժությունների մասսայական բնույթն ու նրանց տեղը հայերի ֆիզիկական դաստիարակության սխտեմում

Մարզական մրցությունները տեղի եյին ունենում շատ կազմակերպված: Մի խումբ մարզիչներից կազմվում էր մրցողներին գնահատող հատուկ հանձնաժողով, վորը ունենում էր իր ղեկավարը, վարպետը, կամ հանձնաժողովի նախագահը, սա կոչվում էր «մարտադիր» կամ «հանդեսապետ»: Վերջինիս հրամանով կարող էր սկսվել մրցումները. սա էր գնահատում մրցողներին, հաղթողին հանձնում էր պսակը կամ նվերները, դադարեցնում էր մրցումները, յեթե կարգի խախտում էր տեղի ունենում և այլն: Մրցության մեջ հաղթող մարզիկը ստանում էր նվերներ և պսակներ: Հաղթության դեպքում մարտադիրը պսակը ձեռքին մոտենում էր մարզիկին և կարճ գովասանական խոսքերից հետո հանձնում էր պսակը:

Մարգիս Մեկնիչը (12-րդ դար) հիշում է, վոր հաղթողը մոտենում էր մարտադրին և հպարտությամբ, ինչպես ինքն է ասում՝ «բարձրագլուխ զպսակն պահանջիցէ», իսկ պարավորի վիճակը, ինչպես վկայում է Կողբացին, մահու պատժից ել վատ է յեղել:

Ծանրաբարձությունը կամ ծանր իրեր վերցնելը հին և միջին դարերում հայերի մեջ շատ տարածված մարզական վարժություններից մեկն էր: Յերբեմն այդ մրցության մոլի հետևորդները ռեկորդներ սահմանելու նպատակով չափազանց ծանր իրեր եյին վերցնում, այդ պատճառով մրցությունը վերջանում էր տխուր հետևանքներով:

Այդ մասին Մ. Գոշը գրում է՝

«Սովոր են երիտասարդք վայրապար զմիմեանս շարժել՝ բառնալ ինչ ծանունս, որպէս քարինս և այլն այսպիսիս»:

Շատ անգամ պատժում եյին մարդկանց՝ «ի պատճառս վայրապար գրաւուց». տուգանում եյին մրցության մեջ վնասող չափազանցություններ մտցնողներին:

Մրցման հրավիրողը ինքն էր սահմանում վերցվող իրերի քաշը՝ «եթե գրաւով ծանտր իրք վերցնեն կամ ուժփորձուկ այնեն...» հատկապես անչափահասների, շատ յերիտասարդների նկատմամբ, այդ դեպքում ևս հրավիրողը պատժվում էր, իսկ վնաս-

ների վիրաց դրամով էր հատուցում, ըստ Կիլիկիայի որինագրքի:

Ծանրաբարձության կամ ծանր իրեր վերցնելու վարժության մասին հայոց պատմության մեջ կան բազմաթիվ հիշատակություններ: Հիշվում են առանձին անձնավորություններ, մարզված մարզիկ, վորոնք ահռելի ուժ են ունեցել և նրանք հռչակվել են վոչ միայն հայերի շրջանում, այլև ոլիմպիադայում—հույն մարզիկների մեջ: Մարզական բազմաթիվ տեսակի վարժությունները խթան են հանդիսացել մարմնի բազմակողմանի մարզմանը, այլ խոսքով ասած՝ այս բոլորը նպաստել են մարմնի հարմոնիկ զարգացմանը:

Վերը հիշված մարմնամարզության և սպորտի տարրեր տեսակներն ու ձևերը ցույց են տալիս, վոր հայերը մարզում եյին իրենց մկանները, ձեռքերն ու վոտքերը, ձեռք եյին բերում արագաշարժություն, ձկունություն, տոկունություն և ուժ: Այս բոլորը հիմք էր հանդիսանում նրանց դառնալու լավ ձիավորներ, նետաձիգներ, նիզակակիրներ, ծանրաբարձներ, վաղողներ, թըռչողներ և այլն:

Մենք ասինք, վոր մեր պատմիչները հիշում են շատ մարզկանց, վորոնք բազմակողմանիորեն մարզված են յեղել:

Ոլորենացին գրում է, վոր Վարազդատը՝ «վաղեաց զՆիրատաւ առաւել քան զղաղնացին Քիոնեայ վազան քսան և երկուց կանգնոց չափ»¹⁾, այդ յերևույթը, ասում է հեղինակը, հիշեցրեց Աքիլլեսին Սկամանդրոս գետի վրայով թոչելիս: Նույն հեղինակը հիշում է Վարազդատին, վորպես առյուծներ սպանողի, ոլիմպիադայում հույն ըմբիշների կողմից հարգված ուժի տեր մարդու և քաջ նետաձգի (Խոր. Գ. Խ.):

Սերեոսը հիշում է Սմբատ Բագրատունուն, վորպես լավ մարզված և ահագին ուժի տեր մարդու: Այս Սմբատը ձիու վրա նստած, կառնում է ծառի հաստ ձյուղից, վոտներով պինդ բռնում է ձիու իրանից և ձգվում է դեպի վեր, գետնից պոկելով ձիուն: Այս արտակարգ յերևույթից, ինչպես վկայում է Սերեոսը, ամենքը՝ «ահարեկ լինէին ի դարձացմանէ»: Կասկած չկա, վոր այս նկարագրությունների մեջ չափազանցություններ կան, բայց դրանք չեն ժխտում, ընդհակառակը՝ հաստատում են հին հայերի

¹⁾ Քսանյերկու կանգունը հույների մոտ թռիչքի նախատեսված ռեկորդային ամենաբարձր չափն էր:

Ֆիզիկական դաստիարակութեան բարդ և բազմակողմանի լինելու հանգամանքը:

Ապացույցները մեկնել և կարող եմ լինել այն, վոր հայերը ունենալով ֆիզիկական վարժությունների հատուկ ձևեր ու յեղանակներ, սրանց ուսուցման առանձին պայմաններ, միաժամանակ ունեյին մրցման հատուկ կանոններ:

Որինակ՝ յեթե մրցողները ծանրություն պիտի վերցնեն, նրանք հաշվի չեն առնում մրցողների քաշն ու հասակը, նույնը վազքի ժամանակ, այս դեպքում չափվում եր նաև վազողների սրունքները: Հովհաննես պատմիչը վկայում ե, վոր Աշոտը ասպարեզի վրա, մրցությունից առաջ համեմատվում և չափվում եր իր մրցակիցների հետ. «Ուրք կենօք և աւուրքը զուգահաւասար նմա էին», ասում ե պատմիչը:

Մեր կողմից հիշատակված բոլոր փաստերն ու վկայութիւնները ցույց են տալիս, վոր ինչպես մտավոր կրթութիւնը հայերի մոտ տարվում եր վորոշ ուղղութեամբ, ուսումնական զանազան վայրերում համապատասխան ծրագրերով, այնպես ել ֆիզիկական դաստիարակութիւնը մի շարք վայրերում ունեցել և հանդիսական կազմակերպված բնույթի: Ինչպես Հ. Սարկավազն ե ասում՝ Ֆիզիկայես վարժեցնում եյին մարդկանց մանկութիւնից, սովորեցնում եյին՝ «խրատու», «արուեստապես», սպորտի և զինավարժութեան բոլոր տեսակները հատուկ ձևերով ու մեթոդներով:

Հայերի ֆիզիկական դաստիարակութեան և զինավարժութեան արտահայտութիւնները խիստ ակնառու յեն «Սասունցի Դավիթ» եպոսի մեջ: Հմուտ, վարժված ձիավորներ են՝ մեծ և փոքր Մհերները, Դավիթը, Սասնաւորն ու Բաղդասարը, Ձենով Ոհանը, քեռի Թորոսը և ուրիշները: Սրանք մարդված, վիթխարի ուժի տեր մարդիկ են, վորոնք գիտեն ամենակատարյալ կերպով գործադրել իրենց ժամանակի բոլոր զենքերը՝ նետն ու աղեղը, պարաստիկը, տեգը, մկուռդը, նիզակը և սուրն ու վահանը:

Եպոսի մեջ հիշվում ե, թե ինչպես «Ջոջանց տան» մեծն ու պատիկը վարժված են յեղել զենքերին, պահել են լավ ձիեր ու վարժվել նրանցով, նրանց կենցաղի մեջ ե մտել ֆիզիկական դաստիարակութիւնը: Եպոսում հիշվում ե, վոր Մհերն ու Դավիթը սովորութիւն են ունեցել կովից առաջ իրենց սրերը պողպատե սյունի վրա փորձել. առասպելացած այդ սյունը ուրիշ

բան չեր, քան այն ձողը, վոր վարժութեան ժամանակ նրանք կտրում եյին սրերով:

Հոյակապ ձիավորի և սրախաղացի պատկեր ե հանդիսանում Դավիթը: Մանուկ հասակից դառնարած լինելով՝ նա զբաղվում եր վորսորդութեամբ, չջղելով իրարից ուն ու նապաստակը, գտնն ու աղվեսը:

* * *

Հին հայերի մտավոր և ֆիզիկական դաստիարակութեան մասին բազմաթիւ ուրիշ տվյալներ ու վկայութիւններ կան անցյալ դրականութեան մեջ, մեր պատմիչների ու հիշատակագիրների մոտ, մեր ձեռագրատանը, պարբերական մամուլում և արխիւներում:

Այս բոլորը կարող են ուսումնասիրութեան, վերամշակման և, վոր հիմնականն ե, իրենց մարքսիստական լուսաբանութեանը:

Պատմագիր՝ Մ. Ս ա ն թ ռ ո ս յ ա ն
Սրբագրիչ՝ Մ. Հ ա խ ն ա զ ա ռ յ ա ն
Հանձնված և արտադրության 16/VIII
Ստորագրված և տպագրության 25/X
Գրավիտի լիազոր № Ն. 2904, պատկեր 693, տիրաժ 1000

Պետական Համալսարանի Հրատարակչության տպարան, Յերեվան

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0227313

44. 673

ԳԻՆԸ 1 ՌՈՒԲ. 30 ԿՈՊ.

А. МОВСИСЯН

**ОЧЕРК ОБ ОБРАЗОВАНИИ
ДРЕВНИХ АРМЯН**

На армянском языке

ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕРЕВАНСКОГО ГОСУНТА